

דוח לתכנית מחקר מספר 873 - 0050 - 07

**יזמות עסקית עצמית במשק המשפחתי ותרומתה לפיתוח החקלאות
והיישוב הכפרי**

**Self-owned non-farming enterprises on family farms and their
contribution to agriculture and the rural settlement**

מוגש לקרן המדען הראשי במשרד החקלאות

מיכאל סופר, המחלקה לגיאוגרפיה וסביבה, אוניברסיטת בר-אילן
לביאה אפלבוים, המחלקה לגיאוגרפיה וסביבה, אוניברסיטת בר-אילן

Michael Sofer, Department of Geography and Environment, Bar-Ilan University,
Ramat-Gan 52900. E-mail: soferm1@mail.biu.ac.il

Levia Applebaum, Department of Geography and Environment, Bar-Ilan University,
Ramat-Gan 52900. E-mail: levia.app@gmail.com

דצמבר 2008

כסלו תשס"ט

תוכן העניינים

3	תקציר
5	פרק 1. מבוא ותיאור הבעיה
8	פרק 2. סקירת הידע הקיים בעולם
8	2.1 פיתוח עסקים לא-חקלאיים במרחב הכפרי: רקע וגורמים לתופעה
10	2.2 מאפייני הפעילות העסקית הלא-חקלאית
15	2.3 דגמים של שילוב בין משק חקלאי ועסק לא-חקלאי
16	2.4 סיכום
18	פרק 3. פעילות לא-חקלאית במשק המשפחתי בישראל
18	3.1 התפתחות היזמות העסקית במושבים
20	3.2 מדיניות הממסד כלפי פעילויות לא-חקלאיות בכפר
27	3.3 סיכום
29	פרק 4. שיטת העבודה
31	פרק 5. מאפייני האוכלוסייה, המשקים והעסקים
31	5.1 אפיון בעלי המשקים
32	5.2 אפיון המשקים החקלאיים
38	5.3 אפיון העסקים
44	5.4 הקשר בין המשק והעסק
46	5.5 מקורות ההכנסה של משקי הבית
47	5.6 דגמים של משקים משלבים
49	5.7 סיכום
50	פרק 6. מניעים, זרזים וחסמים לפיתוח עסקים במשקים חקלאיים
50	6.1 המניעים להקמת עסק לא-חקלאי ליד המשק
52	6.2 גורמים המסייעים לקידום הפעילות העסקית היום
53	6.3 גורמים המגבילים פיתוח עסקים חקלאיים בשלב ההקמה והיום
54	6.4 תפקידם של המוסדות הממלכתיים והציבוריים: מסייעים או מגבילים ?
57	פרק 7. סיכום מסקנות והמלצות
57	7.1 ממצאים מרכזיים
59	7.2 מסקנות והמלצות

63

נספחים

63

▪ נספח א': שאלון

70

▪ נספח ב': רשימת ראיונות

71

מקורות

תקציר

מחקר זה עוסק במשקים משפחתיים המשלבים פעילות חקלאית עם יזמות לא חקלאית במסגרת הנחלה החקלאית. נקודת המוצא של המחקר היא ההנחה, הנשענת על מחקרים בארצות אחרות, כי שילוב נכון של פעילות חקלאית עם יזמות עסקית בבעלותו ובניהולו של משק הבית החקלאי יכול לתרום לא רק לפרנסת המשפחה אלא גם להמשכיות המשק החקלאי כעסק פעיל, ליציבות הקהילה המושבת ולפיתוח בר-קיימא של המרחב הכפרי. בישראל המשקים המשלבים הם תופעה חדשה יחסית והם מהווים קבוצה חלקית בלבד בקרב המשקים המקיימים עסקים לא-חקלאיים במושבים. משום כך המידע על קבוצה זו הוא מועט ואקראי. זהו מחקר חלוצי ומטרתו היא להרחיב את הידע על תופעת המשקים המשלבים משק ועסק, על מאפייני המשקים המשלבים, לאתר דגמים של שילוב, לזהות את מאפייניהם הייחודיים ואת הגורמים המסייעים או מגבילים את התפתחותם, ולבדוק את השפעת השילוב על הפעילות החקלאית של המשק ועל היישוב בו הוא נמצא. הכוונה היא להצביע, על סמך ממצאי המחקר, על אמצעי מדיניות שיהיו מותאמים לצרכים הייחודיים של משקים אלה, ויוכלו לנתב את התפתחותם למסלולים רצויים מבחינת היזמים, הקהילה והמרחב שבו הם פועלים.

המחקר נשען על מקורות מידע מן הספרות המחקרית, מסמכי מדיניות ממדינות שונות ומישראל ונתונים מוסדיים, ועל עבודת שדה הכוללת ראיונות עם נושאי תפקידים במסד הממלכתי והתנועתי וביישובים נבחרים, וסקר בקרב בעלי משקים המשלבים חקלאות ופעילות עסקית באזורים שונים בארץ. יש לציין כי המשתתפים בסקר אינם מהווים מדגם מייצג מאחר שלא קיים מאגר מידע על כלל האוכלוסייה של החקלאים המשלבים.

עיקרי הממצאים

רוב בעלי המשקים הם חקלאים ותיקים שמשפחתם מחזיקה במשק שנים רבות. בשליש מן המשקים ישנו גם דור המשך. מרביתם מעבדים שטח גדול משטח הנחלה שבבעלותם, אבל במקביל מפעילים גם עסק לא-חקלאי, הן כמקור להשלמת ההכנסה של משק הבית והן כנתיב למיצוי שאיפות יזמיות וניצול משאבים העומדים לרשותם. כמעט כולם מתכוונים להמשיך ולהפעיל את המשק החקלאי שברשותם, חלקם באורח מלא וחלקם באורח חלקי, והם רואים בעסק החקלאי גם אמצעי להשגת מטרה זו. רבים מהם משתמשים בהכנסות העסק לצורך השקעה בפיתוח המשק.

העסקים נחלקים באופן כללי לארבע קבוצות עיקריות: עסקים המבוססים על המשק החקלאי, עסקי תיירות, עסקים המספקים שירותים לקהילה, ועסקים אחרים, שאינם קשורים למשק או לקהילה. מרביתם ניתנים להגדרה כעסקים קטנים, הן מבחינת שטחם ומספר המועסקים בהם והן מבחינת המבנה המשפטי שלהם כעוסקים מורשים. ישנם גם עסקים גדולים, בעיקר אלה שהם נגזרי חקלאות, אם כי מספרם מועט יחסית. כמעט כל העסקים מצויים בחלקה א', כאשר האפשרות למקם את העסק בקרבת הבית הוא שיקול מרכזי בהקמתו.

ניתן לזהות בין החקלאים המשלבים כמה קבוצות הנבדלות זו מזו במאפיינים שונים.

(א) בעלי משקים המאופיינים בגישה יזמית, המתבטאת הן בהרחבת הפעילות החקלאית והן בפיתוח יוזמות עסקיות נוספות. רוב העסקים בקבוצה זו נובעים מן הפעילות המשקית ומשולבים בה, ובעלי המשקים אינם מבחינים בין התרומה היחסית של המשק להכנסת משק הבית לזו של העסק. במשקים כאלה השילוב בין המשק והעסק הוא המפתח להמשך קיומו של המשק החקלאי, שכן המשק והעסק מזינים זה את זה.

(ב) בעלי משקים המפעילים עסקים גדולים יחסית ומסוגים שונים, אבל במקביל מחזיקים משק חקלאי פעיל ומעבדים שטח העולה על שטח הנחלה שבחזקתם. יחד עם זאת כשני שלישים בממוצע מהכנסתם נובעים מן העסק ופחות מ-20 אחוזים מן המשק.

(ג) בעלי משקים המשלבים בצירופים שונים משק בינוני עד קטן ועסק בינוני עד קטן. חלק ניכר מעסקים אלה הם עסקי תיירות ופנאי או שירותים לקהילה, המופעלים על-ידי בעלת המשק. כשני שלישים בממוצע מהכנסת משק הבית מופקים מן העסק ומן המשק, ובני המשפחה משלימים את הכנסתם על-ידי עבודת חוץ, או על-ידי השכרת מבנים למגורים ולעסקים ו/או החכרת שטחים חקלאיים.

העסקים הלא-חקלאיים תורמים לפיתוח הכלכלי המקומי והאזורי, הן במישור היצרני – על-ידי יצירת מקומות עבודה חדשים, והן במישור הצרכני – על-ידי אספקת שירותים לאוכלוסייה המקומית. רוב המרואיינים רואים בפעילויותיהם העסקיות גורם חיובי ומקדם במרחב הכפרי.

למרות תרומתם של העסקים למשקי הבית החקלאיים ולתושבי המרחב הכפרי הם אינם זוכים לסיוע ציבורי. הקמת העסקים נשענת ברובה על מקורות עצמיים והממסד אינו מורגש כגורם מעודד אלא להפך, כגורם מגביל. הבירוקרטיה והמחסור בהון נתפסים כחסמים עיקריים להקמת העסק ולהתפתחותו. במצב החוקי הקיים רוב בעלי העסקים הם בחזקת עבריינים, משום שהם פועלים ללא היתרים ו/או בניגוד לחוזה עם מינהל מקרקעי ישראל. יתר על כן המערכת המוסדית מתייחסת לכל העסקים, למעט עסקי תיירות, כפעילות בלתי רצויה שיש להרחיק אותה מן הנחלות. נראה כי חלקים רבים במערכת טרם הפנימו את העובדה שהחקלאות כבר אינה יכולה לשמש כבסיס הכלכלי העיקרי של אוכלוסיית הכפר, והם עדיין מזהים את הכפר עם החקלאות וממשיכים להישען על תשתית חוקית שנבנתה לאור תפיסה זו.

בסיכום המחקר מובאות כמה המלצות ובהן הצורך בהגדרת קריטריונים להבחנה בין עסקים מתאימים ליישוב הכפרי לאלה שאינם מתאימים, כאשר את הראשונים יש לעודד ולאחרונים יש להציע חלופות ראויות ובתנאים סבירים; ובעיקר הצורך לגבש מדיניות אחידה של כל הגופים המוסדיים לגבי פיתוח תעסוקות לא-חקלאיות במשק המשפחתי, וליצור לפחות מסגרת מתאמת ביניהם שבתוכה הם יוכלו לפעול.

פרק 1: מבוא ותיאור הבעיה

המרחב הכפרי במדינות רבות בעולם מתנסה מזה שלושה עשורים בתהליך הבנייה מחדש (restructuring). התופעות המרכזיות המאפיינות תהליך זה הן גידול בממדי המשקים החקלאיים תוך כדי עלייה בהתמחות ובעצימות הייצור, התרחבות מגוון העיסוקים של תושבי הכפר בכלל ושל בעלי המשקים החקלאיים בפרט, וריבוי התפקודים המתקיימים במרחב הכפרי, שמשמעותם התפתחותו של מרחב רב-תפקודי. התפשטותה של הפעילות הלא-חקלאית במרחב הכפרי, ובכלל זה עסקים, שירותים ותיירות, היא הבסיס להרחבת מקורות ההכנסה של משקי הבית החיים בו, ובמיוחד של משקי הבית החקלאיים, להם היא משמשת כאמצעי המבטיח את המשך קיומו של המשק החקלאי כעסק פעיל. מגמות אלה זוכות לעידוד של הממשלות, התומכות ברמות שונות בתהליך הגיוון התעסוקתי, וזאת כחלק ממדיניות חדשה, אשר מייעדת לחקלאות תפקיד מרכזי, אך לא בלעדי, בכלכלת הכפר. התמיכה הממשלתית מתבטאת בהסרת חסמים ובתכניות סיוע מגוונות הכוללות פיתוח תשתיות מודרניות, מתן מענקים ואפשרות להסבה מוסדרת של מבנים נטושים לשימושים עסקיים או תיירותיים (Dabinett and Lawless, 1993; MAFF, 2000; CEC, 2004; National Audit Office, 2004; USDA, 2004; פליישר, 1998; אפלבוט וויתקון, 2006). בבסיס מדיניות התמיכה עומדים ארבעה שיקולים עיקריים:

- א. הצורך להקטין את עלויות הסבסוד של המגזר החקלאי שהפכו לנטל כבד על הכלכלה הלאומית והעולמית;
- ב. הרצון לצמצם את הפגיעה בסביבה הנובעת מן האינטנסיפיקציה של הייצור החקלאי;
- ג. הצורך למנוע הידלדלות של אוכלוסיית המרחב הכפרי, בעיקר באזורי שוליים המרוחקים ממרכזי אוכלוסייה עירוניים;
- ד. הרצון לפתח בכפר תשתית כלכלית מגוונת וחדשנית, גם בענפים הנמצאים בחזית הצמיחה הכלכלית, שתאפשר לקהילות הכפריות להתחרות בסביבה הכלכלית המשתנה.

תופעה דומה מתרחשת בישראל, אולם כאן היא מבטאת בעיקר תהליך מצטבר של החלטות משקי הבית ביישובים הכפריים, שחיפשו דרכים שונות על מנת לשרוד כלכלית במציאות המשתנה, ללא מעורבות פעילה של הממסד הממלכתי. הממסד, על כל שלוחותיו, לא היה ערוך לקראת התפתחות זאת, לא כיוזם, לא כמסייע ולא כמסדיר, ופעילותו עד היום היא בעיקרה פעילות המגיבה לבעיות המתעוררות בשטח (דוגמת ועדת שיש, ועדת קדמון, ועדת הבר וכן החלטות ממ"י הרלוונטיות). יתרה מזאת, גורמים רבים בממסד סבורים כי הכנסת פעילות לא-חקלאית למשקים היא תופעה בלתי-רצויה שראוי למנוע אותה, אבל מאחר שהיא כבר קיימת יש להגבילה (ועדת הבר, מדינת ישראל, 2005).

תוצאת המפגש בין הלחצים מלמטה לבין היעדר ההכוונה, הסיוע והבקרה מלמעלה היא כפולה: מצד אחד, רוב הפעילויות מתבצעות ללא רישוי ובניגוד לחוק ולחוזי הקרקע, וחלקן מייצרות מפגעים סביבתיים ולעתים גם חיכוכים חברתיים (שרמן וקידר, 1993; בוירסקי, 2004). מהצד האחר, בעלי משקים הרוצים להפעיל עסק עצמאי במסגרת החוק אינם זוכים לעידוד ולסיוע הולם

מצד המוסדות הממלכתיים והמקומיים, לא במישור המינהלי וגם לא במישור הכלכלי והמקצועי, בין השאר בשל אי-ההתאמה של חלק מתכניות הסיוע הממלכתיות לתנאים של העסקים הקטנים הפועלים בכפר (פלזנשטיין ושוורץ, 1996; מבקר המדינה, 2005).

בתקופה האחרונה הפך נושא התעסוקה הלא-חקלאית במגזר הכפרי למוקד של מתקפה מכיוונים שונים כדוגמת הקשת הדמוקרטית המזרחית ותביעתה לצדק חלוקתי¹, או הערים הגדולות הרואות במגזר הכפרי מתחרה לא הוגן על חלק ממקורות ההכנסה שלהן². גם במדיניות המוסדית כלפי המגזר הכפרי (כמו החלטות ממ"י, המלצות ועדת הבר, תמ"א 35 ועוד) חלים לאחרונה שינויים המגבילים את כושר התמרון, של תושבי הכפר בכלל ושל בעלי המשקים החקלאיים בפרט, לגוון את מקורות התעסוקה שלהם בתחומי המשק החקלאי או הכפר. בתנאים אלה עתידה להתפתח שוונת פנימית בקרב תושבי הכפר, בין בעלי הכישורים המקצועיים המבוקשים בשוק העבודה העירוני, אשר יוכלו לבחור בפתרון חלופי של יוממות למקומות עבודה מחוץ לכפר, לבין אלה שאין להם כישורים מתאימים או שניידותם מוגבלת, שיוותרו עם מקורות תעסוקה מצומצמים ועשויים לבחור בהשכרת נכסיהם ליזמים חיצוניים כפתרון למצוקה כלכלית. בשני המצבים יפחתו סיכוייהם של בעלי המשקים לשרוד כיצרנים חקלאיים וחלקם עשוי לוותר גם על המגורים במרחב הכפרי, בעיקר באזורי הפריפריה. על רקע זה ניתן יהיה לצפות להתגברות תהליך הפרבור הכפרי, על עומס התחבורה הנלווה אליו, בצד ההיעלמות של המשקים הקטנים והבינוניים לטובת המשקים הגדולים המנוהלים על-ידי תאגידים, ואבדן אופייה הייחודי של הקהילה הכפרית בישראל.

נקודת המוצא של המחקר הנוכחי היא ההנחה, הנשענת על מחקרים בארצות אחרות, כי שילוב נכון של יזמות עסקית בבעלותו ובניהולו של משק הבית החקלאי עם פעילותו החקלאית יכול לתרום לא רק לפרנסת המשפחה אלא גם, ואולי בעיקר, להמשך קיומו של המשק החקלאי כעסק פעיל, ליציבות הקהילה המושבית ושמירת זהותה ולפיתוח בר-קיימא של המרחב הכפרי.

לחיזוקה של קבוצת בעלי המשקים שיש לה פוטנציאל לשילוב פעילות חקלאית עם פעילות עסקית לא-חקלאית יש חשיבות רבה גם מהיבטים נוספים: ראשית, התועלת הכלכלית הנובעת מניצול אמצעי הייצור החקלאיים שברשותה; שנית, מניעה של תופעת הקרקעות המוזנחות על כל השלכותיה; שלישית, הגדלת סיכויי ההישארות של בני דור ההמשך באמצעות יצירת הזדמנויות תעסוקה מגוונות בנוסף להפעלת המשק החקלאי; רביעית, שימור אופייה של הקהילה המקומית כקהילה יצרנית פעילה ולא רק כפרבר מגורים; וחמישית, שימור הנוף הכפרי הבנוי. המחקר מבקש אפוא לזהות את מאפייניה של קבוצה זו ולאבחן את הבעיות העומדות בדרכה, כבסיס להצעת קווי מדיניות שתהיה מותאמת לצרכיה.

חשיבותו של המחקר הנוכחי היא בהבלטת סוגיות מרכזיות המאפיינות עסקים המופעלים על-ידי משפחות בעלות משק חקלאי במושבים, מתוך הנחה כי יזמות עצמית משקפת במקרים רבים נכונות ועניין של בעלי המשקים להמשיך גם בפעילות חקלאית. המחקר הינו מחקר חלוץ ראשוני בהקשר של המרחב הכפרי בישראל, ובמידה מסוימת גם בהקשרים בינלאומיים. מטרתו היא לתרום להבנת הגורמים המאפשרים או חוסמים התפתחות יזמות עצמית לא-חקלאית במשק

¹ בג"ץ 244/00 עמותת שיח חדש למען השיח הדמוקרטי ואח' נ' שר התשתיות הלאומיות ואח'.

² בג"ץ 1027/04 פורום הערים העצמאיות (פורום ה-15) נ' מועצת מקרקעי ישראל ואח'.

החקלאי, ובכלל זה מאפייני היזמים ומאפייני הסביבה העסקית והמוסדית, ולהערכת השלכותיהן על המשק, על היישוב ועל האזור. הכוונה היא אפוא להצביע ולהמליץ, על סמך ממצאי המחקר, על אמצעי מדיניות שיוכלו לנתב את התפתחות היוזמות העסקיות במשקים המשפחתיים למסלולים רצויים מבחינת היזמים, הקהילה המושבית והסביבה החברתית והפיסית שבה הם פועלים, ומבחינת המרחב הכפרי כולו כמקשה אחת וכחלק מהמשק הישראלי כולו.

פרק 2: סקירת הידע הקיים בעולם

ברוב מדינות המערב גיוון הפעילות הכלכלית במרחב הכפרי בכלל, ובמשקים חקלאיים בפרט, נתפס היום כמנוף מרכזי לפיתוח המרחב הכפרי ולהמשך קיומו כמרחב פעיל כלכלית ואטרקטיבי לאוכלוסייה. הסיבות לכך הן רבות, ובכללן ההכרה כי מרחב כפרי פעיל הוא הבסיס להמשך קיומה של החקלאות כספק של מזון ומוצרים אחרים, כולל מוצרים סביבתיים, הרצון לשמר את הנוף הטבעי והחקלאי ולהגן על השטחים הפתוחים כריאות ירוקות וכתשתית לצרכי נופש ופנאי של האוכלוסייה העירונית, הרצון למנוע נטישה של אזורים פריפריים וליצור איכות חיים נאותה לאוכלוסייה המבקשת לחיות באזורים כפריים, ועוד (European Commission, 2005). כך, לדוגמה, הנחת המוצא של המדיניות החקלאית-כפרית החדשה של האיחוד האירופי היא כי "החקלאות לבדה לא תציל את המרחב הכפרי, אבל פיתוח מקומות כפריים עשוי להציל את החקלאות ואת המשפחות החקלאיות, וגם את האחרים החיים ורוצים להתפרנס במקומות כפריים" (Bryden, 2003). אחד האמצעים העיקריים להשגת המטרות של פיתוח הכפר הוא יצירת מרחב כפרי רב-תפקודי, הנותן מענה לצרכים המשתנים של תושבי הכפר והעיר גם יחד - על-ידי גיוון מקורות התעסוקה ושיפור השירותים, התשתיות ואיכות החיים ועל ידי מתן מענה לצרכי קיימות ושימור סביבתי (Jouen, 2000; Bryden and Hart, 2001; Walford, 2003; Holmes, 2006). במסגרת זאת יש תפקיד חשוב לבעלי משקים חקלאיים, המקיימים את החקלאות כנכס כלכלי וסביבתי, אך מייצרים גם מקורות תעסוקה ופרנסה נוספים לעצמם, לבני משפחותיהם ולתושבים אחרים במרחב הכפרי. קבוצה זו נתפסת כבעלת פוטנציאל משמעותי לפיתוח, הן בגלל המשאבים העומדים לרשותה והן בגלל הרקע היזמי של חבריה (Carter, 1998; Stathopoulou et al. 2004).

2.1 פיתוח עסקים לא-חקלאיים במרחב הכפרי: רקע וגורמים לתופעה

פיתוח עסקים לא-חקלאיים במרחב הכפרי בכלל, ובמשקים המשפחתיים בפרט, אינה תופעה חדשה במדינות המערב, אך היא הולכת ומתרחבת מזה כמה עשורים, בעיקר בשל התמורות המהירות העוברות על המגזר החקלאי. מחקר שנערך בסוף שנות השמונים של המאה הקודמת ב-12 מדינות באירופה (Bryden et al., 1992), העריך כי כבר אז היה ל-60% בקירוב מבעלי המשקים מקור הכנסה נוסף מעבר למשק החקלאי, אם כי היו הבדלים בין-אזוריים באופי הפעילויות הנוספות. כמו כן נמצא כי כ-60% מן החקלאים המשלבים עיסוק בחקלאות עם עיסוק נוסף מתמידים בדפוס פעילות זה לאורך זמן, ואין להם נטייה לצאת מן הפעילות החקלאית בעקבות הכניסה לפעילות כלכלית נוספת. מחקר אחר העריך כי כ-75% מבעלי המשקים המשלבים הפעילו עסק עצמאי (Gasson et al., 1988). גם במחקר בצפון מזרח אנגליה נמצא כי כ-60% מבעלי המשקים מגוונים את פעילותם הכלכלית (Carter, 1998; Raley and Moxey, 2000), וכי קרוב למחציתם מפעילים גם עסקים עצמאיים. בנורווגיה נמצא כי כ-50% ממשקי הבית

החקלאיים משלבים חקלאות עם הכנסה מפעילות עסקית לא-חקלאית (Eikeland and Lie, 1999).

התפתחות זאת משקפת את השפעתן של התמורות בסביבה הכלכלית של החקלאות ובמדיניות הממשלות על התנהגותם של משקי הבית החקלאים. מצד אחד השיפורים הטכנולוגיים ועליית חשיבותם של היתרונות לגודל בייצור החקלאי הביאו להקטנת מספר משקי הבית במגזר החקלאי שיכולים להתקיים מן המשק החקלאי בלבד, וגם אלה רק בתנאי שיש להם האפשרות להגדיל את בסיס המשאבים של המשק ואת התפוקה הנובעת ממנו. מהצד האחר צמצום התמיכות הממשלתיות בחקלאות, והסבתן מסיוע המכוון להגדלת היקף הייצור לסיוע המכוון לגיוון הפעילות ולהתייעלות של החקלאי, גורמים לבעלי המשקים החקלאים לחפש דרכים להבנות מחדש את פעילותם הכלכלית ולנקוט אסטרטגיות כלכליות שונות כדי לשמור על רמת הכנסתם או להגדיל אותה (Ilbery and Bowler, 1998; Shucksmith and Herrmann, 2002). חלקם בוחרים לנטוש את העיסוק בחקלאות ולעתים גם את ביתם בכפר, אחרים משלימים את הכנסתם מן החקלאות בעבודה שכירה מחוץ למשק, אבל יש גם כאלה המעדיפים להשתמש במשאבים העומדים לרשותם כדי ליצור מקור הכנסה נוסף בתחומי המשק עצמו (Bryden and Hart, 2001; Marsden et al., 2002). בין אלה ישנם בעלי משקים המשכירים ליזמים חיצוניים שטחים ומבנים שהתפנו, ואחרים המפתחים עסקים עצמאיים משלהם, חלקם תוך יציאה מן הפעילות החקלאית בכלל וחלקם תוך שילוב בין הפעילות החקלאית והעסקית (Robinson, 2004). מחקרים שנערכו בארצות שונות מעידים כי השילוב בין המשק החקלאי ליזמות עצמית לא-חקלאית מצביע על נטייה של המשפחה להתמיד גם בפעילות החקלאית במידה זו או אחרת, בשעה שעבודת חוץ והשכרת מבנים ושטחים מתקשרות יותר לאסטרטגיה של צמצום הדרגתי של המשק החקלאי כמקור תעסוקה והכנסה (Bryden and Bollman, 2000; McNally, 2001).

הבחירה באסטרטגית השילוב בין המשק החקלאי לבין יזמות עסקית עצמאית מתאפשרת במידה רבה כתוצאה מתהליכים חברתיים, דמוגרפיים, כלכליים וארגוניים המתרחשים במדינות המפותחות בכלל ובמרחב הכפרי שלהן בפרט (Beale, 1975; Niittykangas and Nenonen, 1994; Keeble and Tyler, 1995; Carter, 1998; North, 1998; Leach, 1999; Daalhuizen et. al., 2003; Walford, 2003). התהליכים המרכזיים המשפיעים על פיתוח היזמות העצמית הם:

- א. המרחב הכפרי הפך למוקד משיכה לאוכלוסייה מבחון. מגמה זו משפיעה גם על בעלי המשקים ובניהם, אשר נוטים יותר מאשר בעבר להישאר בכפר ולא להגר העירה, למרות מגבלות המשק החקלאי כמקור לתעסוקה והכנסה;
- ב. רמת ההשכלה של תושבי הכפר עולה, הן בשל שיפור החינוך באזורים הכפריים והן בשל כניסתה של אוכלוסייה משכילה מבחון, ולפיכך נוצר פוטנציאל אנושי לפיתוח יזמות עסקית;
- ג. השינוי באופיו של המרחב הכפרי ממרחב יצרני למרחב צרכני ושיפור דרכי התחבורה הביאו לביקושים חדשים מצד תושבי העיר למוצרים ושירותים שמקורם בכפר, ובכלל זה פעילויות

- פנאי ונופש. כך נוצרו הזדמנויות חדשות לתעסוקה בכפר בכלל ולתעסוקות המתאימות לנשים המעדיפות לעבוד בקרבת הבית בפרט;
- ד. בעקבות תהליכים טכנולוגיים ניכרת במדינות המפותחות מגמה כללית של גידול במשקלם של עסקים קטנים ובינוניים, המתפתחים בקצב מהיר יותר מאשר עסקים ומפעלים גדולים. התפתחות זו יוצרת הזדמנויות חדשות לתושבי הכפר, ובכלל זה לחקלאים המחפשים מקורות הכנסה נוספים;
- ה. הגידול במשקלו היחסי של מגזר השירותים בכלכלה הלאומית יוצר הזדמנויות תעסוקה לנשים ובכלל זה גם לנשים במרחב הכפרי;
- ו. ההבניה מחדש של המגזר החקלאי יצרה מלאי של מבנים חקלאיים שהתפנו משימושיהם הקודמים וניתן לנצלם לשימושים לא-חקלאיים חדשים;
- ז. הממשלות מעוניינות לצמצם את הסובסידיות הגבוהות שניתנו לייצור החקלאי המסורתי, וזאת מבלי לגרום לתהליך מואץ של הגירה שלילית מן האזורים הכפריים. לפיכך הן מקדמות מדיניות המעודדת פיתוח עסקים לא-חקלאיים גם במשקים החקלאיים, כאמצעי ליצירת בסיס כלכלי חלופי או משלים לבעליהם.

2.2 מאפייני הפעילות העסקית הלא-חקלאית

2.2.1 מניעי הבחירה בשילוב פעילות לא-חקלאית במשק החקלאי

מנקודת המבט של משק הבית היחיד הבחירה באסטרטגית השילוב של פעילות חקלאית ולא-חקלאית בתחומי המשק החקלאי יכולה לנבוע ממניעים שונים. הבולט בהם הוא המניע הכלכלי – הצורך והרצון להגדיל את רמת ההכנסה הפוחתת כתוצאה מירידת הרווחיות של הפעילות החקלאית (Ilbery, 1991; McNally, 2001). אולם הבחירה ביזמות עצמית לא-חקלאית דווקא, ולא בעבודת חוץ, כמקור נוסף לתעסוקה ולהכנסה, מושפעת משיקולים נוספים, אישיים וסביבתיים. אחד מאלה הוא הרצון לנצל משאבים זמינים שהתפנו מהייצור החקלאי – מבנים, שטחים וכוח אדם – לצורך ייצור הכנסה נוספת (סופר, 2002; McNally, 2001; Carter, 1998). שיקול אחר הוא הרצון ליצור מקור תעסוקה לאשה בקרבת הבית (שרמן וקידר, 1993; אפלבום וקידר, 1995; Sofer, 2001; סעדה, 2007). עסק לא-חקלאי עשוי לשמש גם כגורם מסייע להמשכיות המשק החקלאי על-ידי יצירת מקורות תעסוקה נוספים לבנים (Carter, 1998). מעבר לכך נתפס העסק הלא-חקלאי כאמצעי להקטנת הסיכונים הכרוכים בפעילות החקלאית (McNally, 2001). חלק מן החקלאים המשלבים, ובעיקר היזמים שבהם, רואים בעסק אמצעי לניצול הזדמנויות כלכליות שהם מזהים מחוץ למשק, וגם דרך למימוש שאיפות וכישורים אישיים (סופר, 2002; Fuller, 1990; Bowler et al. 1996; Carter, 1998).

2.2.2 מאפייני הפעילות הלא-חקלאית ותרומתה למשקי הבית החקלאיים

אופיה של הפעילות הלא-חקלאית המשולבת במשק חקלאי משתנה ממקום למקום וממשק למשק בהתאם למאפייני הסביבה, המשק החקלאי ובני משק הבית. חלק לא מבוטל מן היוזמות קשור

לפעילות החקלאית, כגון: מתן שירותים לחקלאים אחרים, עיבוד תוצרת המשק (יין, שמן, דבש, גבינות וכדומה), מכירה במקום של תוצרת המשק, הפעלת יחידות אירוח ותיירות חקלאית, או השתתפות בתכניות של שימור הסביבה. פעילויות אחרות משרתות את הקהילה המקומית כמו מתן שירותים אישיים, מוסכים לרכב וכדומה, אבל קיימות גם פעילויות שאינן קשורות במשק החקלאי כמו בתי מלאכה, משרדים או השכרת שטחים ומבנים ליזמים או דיירים חיצוניים (Alsos and Carter, 1991; Robinson, 2004; Carter, 1998; Jongeneel et al., 2005). עסקים מבחינות בהקשר זה בין שלוש קבוצות: עסקים המבטאים גיוון בתוך החקלאות, עסקים הקשורים בחקלאות באמצעות אינטגרציה כלפי מעלה או כלפי מטה, ועסקים שאינם קשורים בחקלאות כלל.

במחקר שבחן עסקים כפריים קטנים ובינוניים באנגליה נמצא כי תרומתם ליצירת מקומות עבודה נוספים גדולה יחסית יותר מזו של עסקים דומים בעיר (North, 1998), אחד ההסברים לכך הוא העלות הנמוכה יותר של כוח העבודה בכפר. סקר העסקים בבריטניה שהוזכר לעיל (McNally, 2001) מראה כי רמת ההכנסה הממוצעת של בעלי משקים המגוונים את פעילותם גבוהה מזו של כלל המשקים, אבל שיעור התוספת הממוצעת הוא לרוב נמוך, למעט משקים בהם שולב עסק קמעונאי, שם היא מגיעה בממוצע לשליש מהכנסות המשק. עם זאת, השונות הבין-משקית מאד גבוהה, ונמצאו משקים בהם ההכנסה עלתה על מיליון ל"ש. במחקר שנערך בהולנד נמצא כי במשקים שיש בהם גם יזמות לא-חקלאית, היזמות תורמת בממוצע קרוב לרבע מהכנסת משק הבית (Jongeneel et al., 2005).

2.2.3 חסמים וזרזים המשפיעים על מימוש השילוב בין משק חקלאי לעסק לא-חקלאי

על אף חשיבותם של המשקים המשלבים פעילות חקלאית ועסקית, מתברר כי משקלם של בעלי המשקים הללו בכלל בעלי המשקים המגוונים את פעילותם הכלכלית הוא קטן יחסית לעומת אלה שמשכירים מבנים או מפנים חלק מכוח העבודה המשפחתי לתעסוקה בשכר (Carter, 1998; McNally, 2001). את ההסבר לתופעה זו יש לחפש בחסמים הבולמים את התפתחות היזמות העצמית במשק המשפחתי, לעומת התנאים המסייעים לקידומה. על חסמים ותנאים אלה נמנים גורמים חיצוניים ופנימיים למשק. הגורמים החיצוניים כוללים בעיקר את תנאי הסביבה – הפיסית, החברתית, הכלכלית והארגונית, ואת מדיניות הממשלה, והמגבלות שהם מציבים לעומת ההזדמנויות שהם מציעים (Marsden et al., 1986; Edmond et al., 1993; Kelly and Ilbery, 1995; Bowler et al., 1996; McFarlane, 1996; Eikeland and Lie, 1999; Sofer, 2001; Marsden et al., 2002; Shucksmith and Herrmann, 2002; Smallbone et al., 2003). הגורמים הפנימיים כוללים את מאפייני המשק החקלאי וחברי משק הבית, ההון האנושי והחברתי העומד לרשותם, תפיסותיהם לגבי אופיו הרצוי של המשק החקלאי ומעמדם כחקלאים, שאיפותיהם בתחום המימוש והניהול העצמי, ויכולתם לזהות ולנצל הזדמנויות כלכליות (Bateman and Ray, 1994; McFarlane, 1996; Carter, 1998; Ilbery et al., 1998; Bowler, 1999; Stathopoulou et al., 2004; Wolz et al., 2004). יחסי הגומלין בין שתי קבוצות

הגורמים מעצבים בסופו של דבר את אסטרטגיית ההסתגלות הכלכלית שבה בוחר כל משק משפחתי.

על הגורמים הסביבתיים המשפיעים על התנהגותם של בעלי המשקים נמנים מאפייני המיקום – המרחק ממרכזים עירוניים גדולים, זמינות תשתיות תחבורה ותקשורת, קיום מוקדי משיכה כמו נופים ייחודיים או אתרי מורשת (Walford, 2001) וכדומה, וכן מאפיינים חברתיים מקומיים כמו הון חברתי וסולידריות קהילתית (Wolz et al., 2004), קיום רשתות של שיתוף פעולה, מסורת יזמית, מבנה השלטון המקומי ומעורבותו בפיתוח מקומי ועוד.

בהקשר זה בולטים במיוחד ההבדלים בין אזורים הקרובים למרכזים עירוניים גדולים לבין אזורים הפריפריה המרוחקים (Efstratoglou-Todoulou, 1990). המחסור בהזדמנויות תעסוקה באזורים פריפריים הוא גורם המקדם את הנטייה לפיתוח עסקים עצמאיים (Stathopoulou et al., 2004). עם זאת, מחקרים מראים כי עסקים בפריפריה הם לרוב לא מתוחכמים ורמת הכנסתם נמוכה יחסית. כך למשל בדרום פורטוגל מרבית העסקים אינם מתאפיינים במכפיל תעסוקתי בשירותים תומכים (Moreira and Caldas, 2000). באנגליה ובצרפת יש בפריפריה שיעור ניכר של משקים משלבים קטנים תלויי עסקי תיירות, המאופיינים ברמת הכנסה נמוכה ובניידות מוגבלת של כוח העבודה (Campagne et al., 1990; Ilbery et al., 1998). לעומת זאת, מסביב ללונדון מתרחש תהליך של חדירת עסקים קטנים, שמקורם מחוץ לאזור, למבנים נטושים במשקים החקלאיים (Short, 1995). מכאן שדווקא משקים באזורי השוליים, הזקוקים לגיוון הפעילות ולשילוב עסקים לא-חקלאיים כדי להגדיל את מקורות ההכנסה שלהם ולשרוד, מתקשים יותר להשיג את המטרה.

ההון החברתי הוא אחד הגורמים החשובים התורמים לקידום הפעילות הכלכלית, החקלאית והלא-חקלאית, של בעלי המשקים החקלאיים, והוא מתבטא ברשתות הקשרים הפורמליים והבלתי-פורמליים שהם שותפים להן, ושבעזרתן הם מגייסים את המשאבים הדרושים להם. אולם אופיו של ההון החברתי משתנה במעבר מחברה שהיא בעיקרה חברה חקלאית לחברה מגוונת המכילה מגזרים שונים, וממערכת כלכלית המבוססת על חקלאות המוגנת על-ידי הממסד למערכת רב-ענפית תחרותית, הפתוחה לכוחות השוק. בתהליך זה עוברת הזיקה של החקלאי מן הקהילה המקומית והארגונים החקלאיים שהוא חבר בהם, למערכת רחבה יותר של קשרים וארגונים תומכים, שבאמצעותם הוא יכול להשיג משאבים מסוגים שונים. לא כל החקלאים מצליחים להסתגל למעבר והם זקוקים לסיוע חיצוני כדי ליצור את ההון החברתי המתאים לצרכיהם החדשים. זהו אחד התחומים שבו מדיניות ממלכתית מתאימה יכולה לתרום לתהליך ההסתגלות של החקלאים למציאות המשתנה (Murdoch, 2000; Murdoch et al., 2000).

בין גורמי המדיניות יש לציין במיוחד את מדיניות התכנון ואת מידת הסיוע הניתן, או לא ניתן, על-ידי הממסד על מרכיביו השונים לעסקים כפריים קטנים בכלל ולעסקים של חקלאים בפרט. בהולנד, לדוגמה, חל איסור על בנייה חדשה לעסקים בכפר מצד אחד ועד לאחרונה היו הגבלות על אפשרויות השימוש החוזר במבנים חקלאיים מהצד האחר. למרות זאת הסבו חקלאים רבים את המבנים האלה לשימושים אחרים כמו מגורים או פיתוח עסקים, בדרך כלל בצורה לא מוסדרת. מדיניות זו אמנם השתנתה בינתיים, אבל המערכת המוניציפלית, המופקדת על התכנון,

טרם התאימה את עצמה לטיפול בתופעה זו ולכן היא נוקטת גישה של התעלמות או סובלנות, אם כדי שלא להתמודד עם האוכלוסייה, אם משום שהיא רוצה למנוע את התפוררות המבנים בהיעדר שימוש, ואם משום שהיא נהנית מן ההכנסות הנובעות מהפעלת העסקים. התוצאה של חוסר ההתייחסות היא שהמערכת אינה מפיקה את מלוא התועלת הפוטנציאלית הגלומה בגיוון הפעילות העסקית במרחב הכפרי (Daalhuizen et al., 2003). באנגליה לעומת זאת, ניתן בזמנו מענק מיוחד לעידוד ההסבה של מבנים נטושים לשימושים כלכליים חדשים (Dabinett and Lawless, 1993). על אף ממדיהם הקטנים יחסית תרמו המענקים תרומה משמעותית ליצירת מקומות עבודה ולהרחבת הפעילות הכלכלית באזורים שבהם הם הופעלו. באנגליה קיימים גם מנגנונים שונים לסיוע לעסקים קטנים בכלל, אבל מסתבר כי לעתים קרובות מנגנונים אלה אינם מותאמים לצרכים המיוחדים של היזמים הכפריים, שהם בדרך כלל קטנים ואף זעירים, ואינם נהנים מתשתיות תמך המאפיינות ריכוזי אוכלוסייה גדולים.

דוגמה אחרת לפעילות יזומה של סיוע למרחב הכפרי ולתושביו דרך עידוד יזמות מקומית וגיוון מבנה התעסוקה וההכנסה של החקלאים, היא מדיניות הסיוע לאזורים הרריים של האיחוד האירופי. באזורים אלה החקלאים נתקלים בקשיי קיום וכמו במקרה של איטליה הצעירים אינם בהכרח רוצים להמשיך את פעילות הוריהם (Pascotto and De Ros, 2004). הסיוע, שבעיקרו היה בתחום הפיננסי, כוון לעידוד החקלאות או לפעילויות חלופיות בתחומי השירותים, התיירות והנופש. קרוב לודאי שתהליכי השינוי היו מתרחשים גם ללא הסיוע הממשלתי, אך הם ללא ספק הואצו והורחבו בעקבות הסיוע.

גם כאשר הסביבה החיצונית מציעה הזדמנויות מתאימות, לא כל בעלי המשקים מסוגלים או רוצים לממש את אופציית השילוב, אם בשל הרכב משק הבית וכישוריהם המקצועיים והניהוליים של בני המשפחה, אם בשל עמדות ותפיסות של המשק החקלאי כאורח חיים או כעסק (Walford, 2003), ואם בשל מבנה המשק עצמו (אפלבום וסופר, 2004; Marsden et al., 1986). כך מתברר כי מספר ניכר של משקים משלבים הם בבעלותם של חקלאים צעירים יחסית, משכילים ובעלי כישורים עסקיים, הרואים בפעילות הלא-חקלאית נתיב נוסף ליזמות עסקית, בנוסף למשק החקלאי, הנתפס גם הוא כעסק לכל דבר (Kelly et al., 1992; Ilbery and Bowler, 1993; Shucksmith and Herrmann, 2002; Carter, 1998, 1999). חקלאים אלה בוחרים בשילוב מטעמים של תוספת הכנסה, אבל גם בגלל עניין אישי ושאיפות יזמיות. גם נוכחותם של אשה במשק הבית, כמו גם נוכחותם של בני משפחה אחרים, מעלה את ההסתברות לפיתוח עסק תיירותי או קמעונאי, כעסק עצמאי המנוהל בנפרד מן המשק החקלאי (Ilbery and Bowler, 1993; Bowler et al. 1996; McNally, 2001). חלק לא מבוטל מן העסקים במשקים חקלאיים מוקמים ומנוהלים על-ידי נשים, כאשר אחד ההסברים לכך הוא הגידול בביקוש לשירותים מסוגים שונים במרחב הכפרי, המאפשר לנשים להקים עסקים הנותנים מענה לביקושים אלה (Tanvig, 2001; סעדה, 2007). Carter (1999) מצאה כי בעלי משקים חדשים שבאו מבחוץ נוטים להעדיף פעילות תיירותית או להשכיר מבנים ושטחים, לעומת חקלאים ותיקים הנוטים לפתח עסקים שונים.

גם לגודל המשק יש השפעה על הנכונות לגוון את הפעילות הכלכלית ועל סוגי הפעילות המועדפים, אולם בהקשר זה הממצאים אינם חד-משמעיים. מהצד האחר נמצא כי חקלאים גדולים נוטים להתמקד בפעילות החקלאית ובחורים להגדיל את משקיהם, או לשנות את מגוון הענפים בהם הם עוסקים. מהצד האחר נמצא כי חקלאים גדולים נוטים יותר לפתח פעילות לא-חקלאית מאשר חקלאים קטנים, בעיקר משום שיש להם משאבים רבים יותר וקל להם יותר להשיג אשראי לפיתוח פעילות לא-חקלאית על סמך הפעילות החקלאית שלהם (Gasson, 1988; Ilbery, 1991; Shucksmith and Smith, 1991; McNally, 2001).

מבנה המשק החקלאי קובע את הביקוש למשאבי כוח העבודה המשפחתי, ועל כן הוא משפיע על היכולת להשתמש בהם גם לצרכי פעילות לא-חקלאית. בבריטניה, וגם בהולנד, נמצא כי בעלי משקים המבוססים על גידולי שדה, שהם עונתיים ומותירים לבני המשפחה זמן פנוי, נוטים יותר ממשקים אחרים לשלב עיסוקים נוספים, בעיקר בתחום השירותים החקלאיים. במשקי בעלי-חיים, המעסיקים את בני המשפחה לאורך כל השנה, הנטייה לשילוב קטנה יותר, למעט מכירה קמעונית של תוצרת המשק ומוצרים אחרים. מכירת תוצרת, כעסק העומד בפני עצמו, נפוצה גם במשקי מטע (McNally, 2001; Jongeneel et al., 2005). גם במערב יוון נמצא כי היקף כוח האדם שעמד לרשות המשפחה ואופי הענף החקלאי העיקרי השפיעו על מידת השילוב (Barlas et al., 2001).

שאלה הזוכה לאחרונה להתעניינות מחקרית היא מידת ההשפעה של הדימוי העצמי של החקלאים כלפי מעמדם ותפקידם בחברה על האסטרטגיה הכלכלית בה הם בוחרים. בהולנד נמצא כי בעלי משקים הרואים בחקלאות אורח חיים נוטים להימנע מהכנסת פעילויות אחרות, ובעיקר הם נמנעים מפעילות תיירותית הנתפסת כפוגעת בעיסוקם העיקרי ובפרטיותם (Jongeneel et al., 2005). תופעה דומה של התנגדות לגיוון הפעילות הכלכלית על רקע החשש מפגיעה בדימוי העצמי של בעלי המשקים כיצרנים חקלאים, נמצאה גם בבריטניה (Ilbery, 1992). Walford (2003) טוען כי יש מקום לבדוק באיזו מידה חקלאים רואים בהכנסת פעילויות לא-חקלאיות למשקיהם משום סיכון למעמדם החברתי. לדעתו הסיכוי להרחבת תופעת הגיוון התוך-משקי טמון לא רק בהסרת חסמים כלכליים אלא גם בהסרת חסמים חברתיים, ובעיקר במתן עידוד לשינוי תפיסתי של תפקיד החקלאי, מיצרן של מוצרים החקלאיים ליזם ומנהל של מערכת רב-תפקודית. אם מעמדו החברתי של בעל המשק ייקבע לאו דווקא על-פי פעילותו החקלאית, אלא על-פי כישוריו כזים וכמנהל של פעילות כלכלית מגוונת, תגבר הנכונות ליטול סיכונים ולפתח עסקים לא-חקלאיים במסגרת המשק החקלאי.

ברוב המקרים הקמת העסק נשענת, לפחות בשלבים הראשונים, על משאבים הנובעים מן המשק החקלאי. החוקרות Alsos and Carter (2006) בדקו אילו משאבים מועברים מן המשקים אל העסקים, האם יש קשר בין עושר המשאבים של המשק לבין סוג המשאבים המועברים אל העסק, והאם אכן משאבים אלה תורמים להצלחת העסק הלא-חקלאי? בין השאר הן מצאו כי הנטייה להעביר משאבים מן המשק לעסק גדולה יותר אם יש קשר בין הפעילות העסקית לבין המשק החקלאי, וכי יש קשר חיובי בין עושר המשאבים של המשק במונחים של שטח ומחזור כספי לבין היקף המשאבים המועברים לעסקים החדשים. התרומה המשמעותית ביותר להצלחת העסק נבעה

מהעברת משאבים פיסיים. לעומת זאת משאבי ידע, ארגון וניהול שנבעו מן הפעילות החקלאית לא תמיד התאימו לצרכי העסקים הלא-חקלאיים ולא שיפרו את הישגיהם.

בהקשר זה טוענים Philipson ואחרים (2004) כי אי-ההתאמה בין הכישורים שהתאימו לניהול משק חקלאי, ובמיוחד משקים שהתקיימו בסביבה של מדיניות תומכת ומגוננת, לבין אלה הנדרשים לניהול עסק לא-חקלאי תחרותי, עלולה לפגוע בסיכויי ההצלחה של עסקים המוקמים על-ידי בעלי משקים. משום כך יש צורך, לדעתם, לכלול במסגרת מדיניות הסיוע המכוונת לגיוון הפעילות הכלכלית תכניות של ייעוץ עסקי המותאמות במיוחד לקבוצה זו. גם Smallbone ואחרים (2003) מתייחסים לצורך בבניית יכולות יזמיות אצל בעלי משקים שהתנהלו במשך שנים רבות במערכות של תלות בממשלה או בגופים ציבוריים גדולים. מסיבה זו הם ממליצים על התאמת תכניות הסיוע הכלליות המיועדות לעסקים קטנים לצרכים המיוחדים של בעלי עסקים כפריים בכלל, ובעלי משקים חקלאיים בפרט. החשיבות של רכישת השכלה והכשרה מקצועית כאמצעי לשיפור סיכויי ההצלחה של הפעילות העסקית מוזכרת גם על-ידי Skuras ואחרים (2005).

שאלה בפני עצמה היא מידת ההישרדות של העסקים הלא-חקלאיים לאורך זמן. בסקר עסקים שנערך בבריטניה (McNally, 2001) נמצא כי חלק מן העסקים המוקמים במשקים חקלאיים אינם מחזיקים מעמד שנים רבות, אבל יחד עם זאת ישנה גם כניסה מקבילה של עסקים חדשים. החסמים המונעים את הרחבתם של עסקים במשקים החקלאיים והסיבות לסגירתם או כישלונם טעונים בחינה מעמיקה יותר.

2.3 דגמים של שילוב בין משק חקלאי ועסק לא-חקלאי

ממחקרים שנעשו בקרב חקלאים המשלבים עסק עצמאי במשק החקלאי מתברר כי יש דגמים שונים של שילוב, המושפעים במידה רבה ממאפייני החקלאים עצמם ומתפיסותיהם לגבי המשק והיזמות העסקית. Carter (1998) הבחינה במחקרה בצפון-מזרח אנגליה בין שלוש קבוצות של חקלאים המשלבים עסק לא-חקלאי עם פעילותם המשקית. על-פי גישתה קבוצות אלה מייצגות רצף של התפתחות, מגיוון המבוסס על הפעילות המשקית ועד ליזמות עסקית הבאה לידי ביטוי הן בחדשנות חקלאית והן בניצול הזדמנויות עסקיות חיצוניות. הקבוצה הראשונה כללה חקלאים מבוגרים יחסית, בעלי הכשרה חקלאית בעיקרה, ושמרנים בגישתם הכלכלית. המשקים שבבעלותם היו קטנים יחסית וגם העסקים שהפעילו היו קטנים, והם לא גילו שאיפות להגדלת הפעילות וגם לא ראו את עצמם כזמנים. בקבוצה השנייה היו חקלאים שרכשו הכשרה מסוימת גם בתחום הניהול. רובם היו חוכרים ומשקיהם לא היו גדולים, אך הם הובילו אסטרטגיה של צמיחה וגיוון, הן במשק החקלאי והן בעסק הלא-חקלאי, היו מודעים לצרכי השוק וידעו להיעזר בגורמי ייעוץ חיצוניים. החקלאים בקבוצה השלישית התאפיינו ביזמות עסקית והם החזיקו במשקים גדולים, הן במונחי שטח והן במונחי כוח אדם. בדרך כלל הם היו צעירים יחסית, היו בעלי ידע וניסיון גם בתחומים לא-חקלאיים, ואסטרטגית הפיתוח שלהם כללה התמחות בענפי חקלאות ייחודיים יחד עם ייזום עסקים אחרים, תוך הסתמכות על זיהוי ביקושים בשוק ושימוש בסיוע של סוכנויות חיצוניות.

גם במחקר שנערך בנוורווגיה זיהו החוקרים שלוש קבוצות של חקלאים משלבים, כאשר ההבחנה ביניהם התבססה על הבדלים במניעי השילוב ובמאפייני הפעילות הכלכלית המשולבת (Alsos et al., 2003). הקבוצה הראשונה, אותה כינו בשם חקלאים רב-תעסוקתיים (pluriactive), כללה בעלי משקים שראו עצמם קודם לכל כחקלאים, כאשר החקלאות היא עיסוקם העיקרי וגם מקור הכנסתם העיקרי. המניע להקמת העסק הוא הרצון למצוא מקור הכנסה נוסף, אבל מעבר לכך הכוונה היא לאפשר באמצעותו את קיום המשק החקלאי והרחבתו. לכן ברוב המקרים העסק גם קשור בדרך זו או אחרת לחקלאות, מנצל משאבים פנויים של המשק או משק הבית, וממדיו אינם גדולים. הבחירה בעסק ולא בעבודת חוץ משקפת, בין השאר, רצון לשמר את אורח החיים החקלאי, ולעתים גם עניין של נוחות – היכולת לשלב את העיסוק הנוסף בפעילות החקלאית בהתאם לדרישותיה. בדרך כלל העסק אינו מוגדר כיחידה עסקית נפרדת והוא מנוהל, משפטית ופיננסית, כחלק מן הפעילות הכוללת של משק הבית. תרומתה העיקרית של קבוצה זו למרחב הכפרי היא בהרחבת מגוון הפעילויות הכלכליות ובעקבותיה גם את מקורות ההכנסה.

הקבוצה השנייה, אותה כינו החוקרים בשם יזמים מנצלי משאבים (resource-exploiting entrepreneurs), מבקשת להשתמש באופן מיטבי במשאבים ייחודיים פנויים (פיסיים ואחרים) העומדים לרשותה כדי לייצר הכנסה. בעלי המשקים אמנם מפעילים את המשק, אך אינם רואים בו בהכרח את המקור העיקרי לעיסוקם ולהכנסתם. העסק גם אינו בהכרח קשור לחקלאות, ולרוב הוא רשום כיחידה משפטית נפרדת מן המשק, כאשר בדרך כלל רוב המועסקים בו הם בני המשפחה. תרומתם של חברי קבוצה זו באה לידי ביטוי ביצירת מקומות עבודה נוספים, וגם בהרחבת הפעילות הכלכלית במרחב הכפרי, על-ידי הפעלת משאבים שלא נוצלו בצורה מיטבית קודם לכן.

הקבוצה השלישית היא של יזמים המבקשים לנצל רעיונות עסקיים ייחודיים (portfolio entrepreneurs), ומוכנים ליטול סיכונים כדי לממש את הרעיונות שלהם. זיקתם לחקלאות חלשה יותר מזו של שתי הקבוצות האחרות והם מתייחסים גם למשק החקלאי כאל עסק המופעל רק כל עוד הדבר כדאי מבחינה כלכלית. במקרים רבים העסק הוא מקור ההכנסה העיקרי של משק הבית, ויש נכונות להעביר משאבים מן המשק אל העסק כדי להגדיל את ההכנסה. העסק רשום כיחידה משפטית נפרדת ומנוהל בנפרד. הבחירה בעסק עצמאי ולא בעבודת חוץ היא בחירה מודעת של אנשים שרוצים להיות יזמים עצמאיים, ולפעמים הם מקימים מספר עסקים בזה אחר זה או במקביל. יזמים אלה תורמים למרחב הכפרי הן על-ידי יצירת מקומות עבודה והן על-ידי הרחבת הפעילות הכלכלית.

2.4 סיכום

המרחב הכפרי הוא היום רב-תפקודי באופיו, כאשר החקלאות היא ענף כלכלי מרכזי בתוכו, אך בפירוש לא ענף יחיד, ולצידה מתפתח מגוון גדל והולך של פעילויות אחרות, שחלקן נגזרות מן החקלאות וחלקן עומדות בפני עצמן. זהו תהליך המתרחב עם הזמן ובמהלכו חודרות הפעילויות החדשות גם אל המשקים החקלאיים עצמם. פעילויות אלה עשויות לגזול משאבים שיועדו לפעילות החקלאית, אך בה בעת הן עשויות לתרום להחייאה מחדש של משקים בהם החקלאות

דעכה. יש משקים בהם העסקים תורמים תרומה מזערית להכנסה, שעה שבאחרים הם הופכים להיות חלק אינטגרלי, ולעתים מכריע, במערך הכלכלי של משק הבית, ובעלי משמעות רבה להמשך קיומו של המשק החקלאי. לעסקים לא-חקלאיים אלה יש תרומה כלכלית חשובה לבעלי המשקים עצמם ולסביבתם, אם כיצרני ביקוש לתוצרת חקלאית, אם כספקי מקומות עבודה והכנסה, ואם כספקי שירותים לקהילה ולאזור הסובב.

פרק 3:

פעילות לא-חקלאית במשק המשפחתי בישראל

3.1 התפתחות היזמות העסקית במושבים

התפשטותן של הפעילויות הלא-חקלאיות במרחב הכפרי בישראל דומה במידה רבה למגמות שזוהו במדינות המערב. גם כאן מהווה מגמה זו חלק מתהליך רחב יותר של גיוון הבסיס הכלכלי במרחב הכפרי והפיכתו למרחב רב-תפקודי, אולם בניגוד למתרחש במדינות אחרות אין בישראל מדיניות ברורה ואחידה כלפי יזמות עסקית בכפר בכלל ובמשקים חקלאיים משפחתיים בפרט. את ההסבר לכך אפשר לייחס בחלקו למבנה המוסדי הייחודי של ההתיישבות החקלאית היהודית בישראל ולתפיסות הערכיות שעמדו ביסודו (אפלבום וויתקון, 2006). התיישבות זו הוקמה מתחילה על בסיס החקלאות כמקור כמעט בלעדי לתעסוקה ולפרנסה של בעלי המשקים המשפחתיים, ובהתאם לכך גם תוכננו יחידות המשק שהוקצו להם. גודלן של יחידות אלה (הנחלות) והרכבן הענפי נקבע על-ידי המוסד המיישב (המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית) על בסיס ההנחה הכפולה כי בעל המשק יוכל לעבד אותו בעזרת בני משפחתו בלבד וכי ההכנסה הנובעת ממנו תבטיח לו קיום ברמה דומה לזו של פועל או שכיר עירוני. בתמורה לקרקע, להון ולשאר אמצעי הייצור שהוקצו למתיישבים על-ידי המוסד המיישב, הם התחייבו לעבד את הקרקע ולהוציא ממנה את פרנסתם. יתר על כן, על-פי תנאי החכירה הורשו בעלי המשקים להשתמש בקרקע רק לעיבוד חקלאי. תנאי זה עוגן בשנת 1965 בהחלטה הראשונה של מועצת מקרקעי ישראל ולאחר מכן קיבל חיזוק בפסיקות שונות של בתי המשפט (וויתקון, 2007).

הנחות היסוד שעליהן התבסס תכנון המשק המשפחתי לא עמדו תמיד במבחן המציאות. במהלך השנים עסקו רבים מבעלי המשקים בעבודות נוספות מחוץ למשק החקלאי, אם מתוך כורח כלכלי או מתוך רצון להיכנס לתחומי פעילות שאינם חקלאיים. יחד עם זאת הכנסת פעילות כלכלית לא-חקלאית (פל"ח) לתחומי המשק עצמו נתפסה עד לפני שנים לא רבות כמעשה שלא ייעשה, משום שהיא עמדה בסתירה לאידאולוגיה החקלאית ולמערכת החוקית של חוזי החכירה ותכניות המתאר שבתוכם מעוגן המשק המשפחתי. גם מי שרצה לגוון בדרך זו את פעילותו הכלכלית נתקל במכשולים שהציבו הנהלות המושבים. רק בעקבות המשבר הפיננסי של אמצע שנות השמונים של המאה הקודמת והצורך המידי למצוא מקורות הכנסה נוספים, יחד עם התפוררות המערכות הכלכליות והארגוניות של ההתיישבות החקלאית השיתופית, יכלו בעלי המשקים לבחור גם בהקמת עסקים-לא-חקלאיים בנחלות החקלאיות כאמצעי משלים או חלופי לתעסוקה במשק החקלאי (אפלבום וסופר, 2004).

מקורות המידע הראשוניים על התפתחות העסקים הלא-חקלאיים במשק המושבי הם מחקרים שנערכו בשנות התשעים הראשונות של המאה העשרים על-ידי שרמן וקידר (1993, 1994), גרוסמן (1993), איילברג (1994) ואפלבום וקידר (1995), ולאחר מכן על-ידי סופר ואחרים (סופר וגל, 1995; סופר ונאמן, 1998; Sofer, 2001; סופר, 2002; מורגנשטרן וסופר, 2003; אפלבום וסופר, 2004) ועל-ידי בורסקי (2004) וסעדה (2007). מחקרים אלה מספקים בסיס מידע התחלתי שעליו נשען גם

המחקר הנוכחי, ועליהם נוספו הנתונים הסטטיסטיים שנאספו על-ידי משרד החקלאות ופיתוח הכפר עד שנת 2002 (משרד החקלאות, 2003).

מרבית משקי הבית במגזר המושבי כיום אינם מתפרנסים כלל או בעיקר מחקלאות, ותרומת החקלאות להכנסתם הכוללת הולכת ומצטמצמת (אפלבום ומרגוליס, 1985; חרובי, 1989; שרמן וקידר, 1993; אילברג, 1994; אפלבום, 1998; סופר ונאמן, 1998; Sofer, 2001; אפלבום וסופר, 2004; Sofer and Applebaum, 2006). בדומה למתרחש במדינות אחרות, התמורות בתנאי הסביבה ובמדיניות הממשלה, בעיקר בשני העשורים האחרונים, הובילו לשינויים מהותיים במגזר החקלאי המשפחתי. מצד אחד מתפתחים משקים חקלאים גדולים המרוכזים בידי מספר קטן יחסית של חקלאים, ומהצד האחר מתרחבת התופעה של ריבוי פעילויות כלכליות במשקי בית חקלאיים, ובכלל זה תעסוקה מחוץ למושב (חרובי, 1989; Kimhi, 1994), וחדירה, בעוצמות שונות, של עסקים לא-חקלאיים לתחומי המשקים (גרוסמן, 1993; שרמן וקידר, 1993; אילברג, 1994). פיתוח פעילות עסקית עצמאית או לחלופין השכרת מבנים בתחומי הנחלה, ובעיקר בחלקות א' הצמודות לבתי המגורים, הן היום מרכיב מובנה של אסטרטגיית ההישרדות של משקי הבית במושבים. לעתים ניתן למצוא בתוך נחלה אחת מספר פעילויות כלכליות שונות.

שרמן וקידר (1993) מנו במחקרם מעט יותר מ-1,000 עסקים בנחלות במושבים. מאז התופעה מתפשטת בקצב מסחרר, כאשר מספר הנחלות המכילות עסקים לא-חקלאיים או משכירות מבנים צמח תוך שבע שנים (1995-2002) פי 2.8, מ-3,790 ל-10,656, ומספר הפעילויות גדל פי 3.3, מ-4,374 בשנת 1995 ל-13,214 בשנת 2002. כשליש מן הפעילויות הן בתחום השכרת המבנים וכ-12% הן בגדר עיסוק נלווה לחקלאות. תחום חשוב בכלל העסקים הלא-חקלאיים במושבים (22%), הוא התיירות הכפרית - יחידות אירוח, פעילויות נופש, הסעדה ועוד (משרד החקלאות, 2003). ענף זה מתרכז בעיקר בצפון הארץ, ולפי הערכות תורם במוצק כ-20% מהכנסת משקי הבית המפעילים אותו (פליישר ואחרים, 1991; מורגנשטרן וסופר, 2003). ממחקר שנערך לפני שנים אחדות מתברר כי מספר בלתי מבוטל מבעלי העסקים ממשיך להפעיל גם את הנחלה החקלאית (סופר, 2002).

במחקרם של שרמן וקידר (1993) נמצא כי מרבית בעלי העסקים היו חברי המושבים או בני משפחה שלהם, ורובם היו צעירים יחסית ובעלי השכלה על-תיכונית. קרוב למחציתם עבדו במקביל במשק החקלאי וכ-20% עבדו גם מחוץ למשק. כשליש מן העסקים היו בעלי זיקה לחקלאות. רוב העסקים בנחלות היו קטנים בשטחם והעסיקו מספר קטן של עובדים. אפלבום וקידר (1995), שהתמקדו באזורי הפריפריה, מצאו כי כמעט כל בעלי העסקים המשיכו להפעיל את המשק החקלאי ולרוב העסקים הייתה זיקה לחקלאות. במקרים רבים רק היזם עבד בעסק ולפעמים הצטרפו אליו גם בני משפחה נוספים.

תופעה ראויה לציון בפני עצמה היא ההתפתחות של עסקים בנחלות המופעלים על-ידי נשים. במחקר על יזמות נשים במועצה האזורית לב השרון שהסתיים לאחרונה (סעדה, 2007) נמצא כי תופעה זו צוברת תאוצה וכי קרוב למחצית מן העסקים שנסקרו הוקמו בשבע השנים האחרונות. מרבית היזמות הן נשים משכילות, בגיל הביניים, שעבדו לפני כן כשכירות או כבעלות עסק. רוב העסקים שהן מפעילות הם קטנים עד זעירים, הן מבחינת שטחם והן מבחינת מספר המועסקים. שטחם של כשני שלישים מן העסקים קטן מ-100 מ"ר ובמוצק כ-30 מ"ר בלבד, ומספר המועסקים בהם קטן משלושה. עסקים רבים פועלים מתוך בית המגורים או במבנה חקלאי

שהוסב. נראה כי יש קשר בין מספר המועסקים לבין הענף אליו שייכים העסקים – כשני שלישים הם בתחום השירותים האישיים והעסקיים וכ-15% הם בתחום התעשייה והמלאכה הזעירה. העסקים היותר גדולים הם אלה הנלווים לחקלאות, שם ככל הנראה אין תמיד הבחנה בין הפעילות החקלאית והפעילות העסקית הקשורה בה. תחום נוסף הוא של עסקי הארחה ותיירות. מרבית העסקים מסתמכים על מקורות עצמיים של הון וידע ואינם נעזרים בסיוע מוסדי חיצוני. ההערכה היא כי תרומת העסקים המנוהלים על ידי הנשים להכנסות משקי הבית היא כ-40% בממוצע מכלל ההכנסות.

בדומה למצב במדינות אחרות, עוצמתה היחסית של תופעת גיוון הפעילות הכלכלית תלויה בין השאר באופי ההזדמנויות הכלכליות הזמינות במרחב הגאוגרפי בו ממוקם המושב. שני מחקרים שעסקו בנושא זה (סופר ונאמן, 1998; מורגנשטרן וסופר, 2003) הראו כי משקלם היחסי של העסקים הלא-חקלאיים כחלק מהפעילות הכלכלית ביישוב גבוה יחסית בטבעת הסמוכה למטרופולין התל-אביבי. ריכוז גבוה קיים גם באזור הצפון (23%), שם עיקר הפעילות היא בתחום חדרי הקיט. באזור הדרום, לעומת זאת, שיעור המשקים המחזיקים בעסק לא-חקלאי נמוך ביותר – כ-7% בלבד (משרד החקלאות, 2002). ברם, בניגוד למצופה, דווקא באזורי השוליים – צפון הארץ ודרומה, יש לעסקים בנחלה תרומה חשובה ביותר להכנסת משק הבית באותם משקים בהם הם קיימים (סופר, 2002). כמו כן נמצא כי ככל שהעסקים מרוחקים ממוקד עירוני גדלה זיקתם לחקלאות (שרמן וקידר, 1993; סופר, 2002), וכי עסקים פריפריים נוטים להישען על השוק המקומי ולנצל גומחות שוק מקומיות (אפלבום וקידר, 1995).

גם למאפיינים של משקי הבית המפעילים עסקים בנחלות יש השפעה על הנטייה לגוון את מבנה התעסוקה ועל אסטרטגיית הגיוון הנבחרת, אם כי בתחום זה המידע מועט יותר. כך למשל נמצא כי בדומה לארצות אחרות משקי בית צעירים, ובמיוחד אם הם בעלי השכלה גבוהה, נוטים יותר מאחרים להפעיל עסק במשק החקלאי (שרמן וקידר, 1993; אפלבום וקידר, 1995; סופר, 2002).

3.2 מדיניות הממסד כלפי פעילויות לא-חקלאיות בכפר

בתחילה, לאחר המשבר הכלכלי, התקבל פיתוח העסקים בנחלות על-ידי הממסד הממלכתי באהדה, מכיוון שראו בו פתרון כלכלי למצוקת החקלאים. עם הזמן התברר כי בהיעדר מדיניות מכוונת, אם ביחס לסיוע ואם ביחס להסדרה של העסקים, מתעוררים קשיים רבים ליזמים עצמם ולקהילות בהן הם פעילים, הן בתחום הכלכלי, הן בתחום המוסדי והן בתחום הסביבתי. שרמן וקידר (1993) ציינו במחקרם את העובדה כי בהיעדר תכניות מתאר פעלו עסקים רבים ללא היתר תכנוני (היתר בנייה או היתר לשימוש חורג) ועל כן גם ללא רישוי, ולכן לא תמיד יכלו לפתח את התשתית הנדרשת לפעילותם. למעשה, מצב זה כמעט ולא השתנה עד היום. כמו כן הראו שרמן וקידר כי העסקים שנסקרו לא זכו באותה עת לעידוד מוסדי, משום שהמוסדות התנגדו עקרונית לעסקים בחלקות א' ודגלו בהעברתם למוקדי תעסוקה חוץ-מושביים. עמדה זו באה לידי ביטוי בוועדת שיש (משרד הפנים, 1991), שהמליצה לפנות את העסקים לאזור מלאכה ותעשייה בשולי המושב, תוך מתן היתר לשימוש חורג בתחומי המושב רק לזמן מוגבל.

בעקבות המחקר הוקמה במשרד החקלאות ועדה בראשותו של מרדכי כהן (קדמון) לבחינת נושא הפעילויות הלא-חקלאיות. הוועדה, שהמלצותיה הוגשו לשר החקלאות באוגוסט 1994 (משרד

החקלאות, 1994), נקטה בגישה שונה משל קודמתה, מתוך הכרה בחשיבות של יזמות כלכלית כמקור חלופי או משלים לתעסוקה ולפרנסה עבור בעלי המשקים שנפגעו מירידת הרווחיות של החקלאות, ולא יכלו עוד להתפרנס מחקלאות בלבד. לכן המליצה הוועדה לאפשר הפעלה של עסקים בנחלות אבל במגבלות תכנוניות מוגדרות. מגבלות אלה כללו בין השאר תקרות גודל לשטחו ולגובהו של מבנה עסקי המופעל בחלקה א' של הנחלה, הגדרה של סוגי השימושים המותרים, דרישה לבעלות עצמית על העסק ועוד. בנוסף לכך הציעה הוועדה להקים מנהלת לטיפול בפעילות הלא-חקלאית (פל"ח), להכין תכניות מתאר לפעילויות אלה ברמות שונות וליצור מדרג מרחבי למיקום היזמויות הלא-חקלאיות בהתאם לאופי ולהיקף העיסוק - בחלקה א', באזור מלאכה במושב ובפארק תעשייתי אזורי. בין השיקולים של המלצות אלה היה הרצון לשמור על האופי הכפרי של היישובים ולמזער את השפעת המטרדים הסביבתיים של העסקים. המלצות ועדת קדמון אושרו על-ידי הממשלה בשנת 1995 ועל-ידי המועצה הארצית לתכנון ולבנייה בשנת 1996, אם כי המועצה התנגדה להקמת אזורי תעסוקה מושביים. גם מועצת מקרקעי ישראל הטמיעה אותן בהחלטתה מס' 755 שהתקבלה באותה שנה.

בפועל חלק ניכר מהמלצות ועדת קדמון לא יושם. יתר על כן, נראה כי במהלך השנים גוברת בממסד, ובעיקר במינהל מקרקעי ישראל ובמערכת התכנון, התפיסה כי יש להגביל את התפתחות העסקים בנחלות, ללא הבחנה של ממש במידת התאמתם לסביבה הכפרית ותרומתם לאוכלוסייה הכפרית. גם המערכות האמורות לסייע לעסקים קטנים אינן מותאמות ברובן לצרכים של עסקים במרחב הכפרי ולכן הם מתקשים להיעזר בהן. למעשה החסמים העיקריים העומדים היום בפני בעלי משקים הרוצים לפתח עסקים לא-חקלאיים הם חסמים הנובעים מן המערכת המוסדית.

לממסד הממלכתי אין מדיניות מגובשת ומתואמת לגבי הפעילות הלא-חקלאית במרחב הכפרי בכלל ובמשק המשפחתי בפרט. הגופים המוסדיים אינם מדברים בשפה אחת ולכל אחד תפיסה משלו לגבי פיתוח הכפר, ובכלל זה לגבי פיתוח תעסוקות לא-חקלאיות בתוכו. נראה כי חלקים רבים בממסד טרם הפנימו במדיניותם את העובדה שהחקלאות כבר אינה יכולה לשמש כבסיס הכלכלי העיקרי של אוכלוסיית הכפר, והם עדיין מזהים את הכפר עם החקלאות וממשיכים להישען על תשתית חוקית שנבנתה לאור תפיסה זו. בנוסף לכך אפשר לראות במרכיבים מסוימים של עמדת הממסד גם השפעה, אולי לא מודעת, של ירידת קרנם של הכפר ותושביו בעיני הציבור בישראל.

3.2.1. מינהל מקרקעי ישראל

מינהל מקרקעי ישראל, בתוקף היותו מנהל קרקעות המדינה, הוא ככל הנראה הגורם המוסדי המשמעותי ביותר לגבי העסקים במרחב הכפרי. עמדתו העקרונית של המינהל נשענת על שתי החלטות יסוד של מועצת מקרקעי ישראל - החלטה 1 מיום 17.5.65 והחלטה 9 מיום 5.7.1966. לפי החלטה 1 העוסקת במדיניות הקרקע בישראל, "קרקע חקלאית תימסר בדרך של חכירה בלבד ליצור מוצרים חקלאיים ולהקמת מבנים ומתקנים הדרושים למגורי המתיישבים ולצורכיהם האחרים וכן לצורכי היצור החקלאי. יעודה ושימושה של קרקע חקלאית לא ישונה על ידי הרשויות המוסמכות לכל יעוד או שימוש אחר אלא במקרים יוצאים מהכלל... " החלטה 9 קובעת כי נחלה היא "חלקת אדמה חקלאית... הנמצאת בבעלות המדינה, קרן קימת לישראל או

רשות הפתוח והוחכרה – לתקופה ארוכה – למתיישב לצורך פרנסתו מהמשק החקלאי שפותח או שיפותח בחלקה זו. הפירוש שניתן להחלטות אלה, גם על-ידי בתי המשפט, הוא שהקרקע בנחלות מיועדת למטרות חקלאיות בלבד, ולכן בעלי נחלות המשתמשים בקרקע לפעילות לא-חקלאית נחשבים כעבריינים משום שהם פועלים בניגוד לחוזה החכירה שלהם.

בשנות השמונים והתשעים של המאה הקודמת קיבל מינהל מקרקעי ישראל, למרות עמדתו העקרונית, מספר החלטות שאפשרו בתנאים מסוימים פיתוח פעילות לא-חקלאית בנחלות. רובן הוחלפו או בוטלו כעבור זמן, חלקן בעקבות פסיקה של בג"ץ. הראשונה בהן הייתה ככל הנראה החלטה 370 מיום 16.2.1988, שבה ניתנה לראשונה האפשרות להקים יחידות קיט כפרי בחלקה א' של הנחלה בכל אזורי הארץ, ובלבד שיתמלאו התנאים הבאים: מספר יחידות הקיט לא יעלה על שתיים בשטח כולל של עד 80 מ"ר, הקמתן לא תמנע אפשרות לבנות יחידת מגורים לבן ממשיך, תתקבל המלצת משרד התיירות, השימוש יהיה תואם לתכנית מתאר מקומית שחלה עליו, המבנה יהיה חלק בלתי נפרד מן הנחלה וישולמו דמי היוון בשיעור של 91% מתוספת ערך השטח. כעבור ארבע שנים, ביום 1.4.1992, התקבלה החלטה 525 שהתירה ליישובים באזור הגליל והנגב להקים עד 4 יחידות קיט והכפילה את השטח המותר לבניה עד ל-160 מ"ר.

תוך זמן לא רב הורחבה האפשרות לשימוש לא-חקלאי בחלקה א' של הנחלה גם לשימוש שאינו קיט, בתנאי שהוא מיועד לפרנסת החוכר. החלטה 426 מיום 3.8.1989 קבעה את התנאים הנדרשים מבעל הזכות בנחלה כדי לקבל אישור להקים בה מפעל לא-חקלאי, והם דומים במידה רבה לאלה שנקבעו לגבי קיט כפרי: ניתן היתר על פי תכנית בניין ערים מאושרת או כשימוש חורג במבנה משקי קיים על פי חוק התכנון והבניה; המבנה המשמש למפעל יהיה חלק בלתי נפרד מהנחלה; הזכויות בקרקע ובמבנה המפעל תהיינה אך ורק של בעל הזכויות בנחלה והוא לא יוכל להשכירו לאחר או להכניס שותף למפעל; מבנה המפעל לא יפגע באפשרות להקים יחידת מגורים בנחלה עבור דור ההמשך; אם היישוב הוא אגודה שיתופית נדרשת הסכמת האגודה להקמת המפעל בנחלה, ועבור השימוש ישלם החוכר דמי חכירה שנתיים בשיעור של עד 5% מתוספת ערך הקרקע. ההחלטה אינה מפרטת מה הוא מפעל ואין הגבלה על סוג המפעל או גדלו.

במהלך השנים הוכנסו מדי פעם תיקונים בהחלטות אלה. כך התקבלה ביום 6.6.94 החלטה 653, שהרחיבה את החלטה מס' 370 והגדילה את מספר יחידות הקיט שניתן להקים בנחלה ל-4, מבלי להגדיל את סך כל שטחן מעבר ל-80 מ"ר. לגבי אזורי עדיפות לאומית נקבע כי מספר יחידות הקיט לא יעלה על 8 ושטחן לא יעלה על 160 מ"ר לנחלה. הרשות להקמת מבני קיט תינתן לבעל הזכויות בנחלה בלבד. כמו כן נקבעו תנאי סף למבנה יחידת הקיט, הכוללים הפרדה מוחלטת מבית המגורים. גם להקמת מבני קיט נדרשת הסכמת האגודה השיתופית ובעל הנחלה יוכל לבחור בין תשלום דמי חכירה מהוונים או דמי חכירה שנתיים. בנוסף לכך הסמיכה ההחלטה את הוועדה החקלאית של מועצת מקרקעי ישראל, אם תקבל את המלצת משרד התיירות והרשות לתכנון חקלאי, להחיל את תנאי העדיפות הלאומית גם על המועצות האזוריות מטה יהודה ויואב.

גם החלטה 426 הוחלפה כעבור שנים אחדות בהחלטה אחרת - החלטה 703 מיום 29.3.1995. בהחלטה זו נשמרו כמעט על התנאים שנכללו בהחלטה 426, אבל נוספו עליהם מגבלות בעלות אופי תכנוני על סוגי המפעלים המותרים בחלקה א' של הנחלה, על גודלם, על מספר העובדים בהם, ועל גובהם ואופי הבינוי שלהם. סוגי השימוש שהותרו למפעל בנחלה הם תעשייה חקלאית

זעירה הקשורה במישרין לעיסוקו של החקלאי, שרותי משרד שונים, שירותי אחסנה, מלאכה ותעשייה זעירה וכן שירותי תיירות ונופש (בנוסף למבני קיט כפרי). גודל המפעל המותר הוא עד 500 מ"ר במבנה קיים שהוסב לצרכי המפעל, או עד 300 מ"ר במבנה חדש. כל זאת בתנאי שסך-כל השטח המבונה בחלקה, לכל השימושים, לא יעלה על 1,200 מ"ר ובתנאים מסוימים אף פחות מכך. גובה הבניין לא יעלה על קומה אחת ומספר העובדים בו לא יעלה על עשרה. מי שירצה אישור למפעל יידרש להביא את המלצת מנהל מחוז משרד החקלאות שבתחומו נמצא היישוב.

כהוראת מעבר אפשרה החלטה 703 למפעל שאינו עומד בכל הדרישות לקבל מן המינהל הרשאה לשימוש חורג לתקופה של שלוש שנים, ובלבד שיעמוד בתקני איכות הסביבה, בריאות הציבור וכיבוי אש, ויתחייב להסדיר את דרישות המינהל או לסגור את העסק עד תום תקופה זו. הרשאה לשימוש חורג טעונה קבלת היתר לפי חוק התכנון והבנייה והסכמת האגודה השיתופית. המינהל מציע בהחלטה הקלות בדמי החכירה למי שיעביר תוך שלוש שנים את המפעל לאזור תעשייה מרוכז במושב או באזור, או יקים מפעל חדש באזור כזה. לעומת זאת מי שיעשה שימוש בקרקע לצרכי מפעל ללא היתר יחויב בדמי חכירה מוגדלים. ההחלטה מציינת במפורש כי "תשלום זה לא יהווה הכרה בהפרה או בשימוש חריג". ניתן לראות כי החלטה זאת משקפת כבר את המלצות ועדת קדמון.

החלטה 703 בוטלה על-ידי החלטה מס' 755 מיום 27.2.96. בהחלטה זו נשמרו כל התנאים שנקבעו בקודמתה ועיקר השינוי הוא בנושא דמי החכירה. נקבעו דמי חכירה דיפרנציאליים לפי אזורי עדיפות לאומית וכן נקבעו תנאים למתן ההקלות למי שיעבור לאזור תעשייה מרוכז. יחד עם זאת גדלו של אזור תעשייה מושבי הוגבל ל-50 דונם נטו ונדרש אישורו של מנהל מנהלת פ"ח (כשעוד הייתה קיימת) כי השטח המדובר יוכל לקלוט את כל העסקים הלא-חוקיים מחלקות א'.

החלטה 755 החזיקה מעמד יותר מעשור, אבל גם היא בוטלה על-ידי החלטה 1101 מיום 27.3.07. החלטה זו מבוססת על המלצות ועדת הבר שמונתה על-ידי ראש הממשלה בינואר 2005 והגישה את המלצותיה בדצמבר 2005 (מדינת ישראל, 2005), והיא מקשיחה את התנאים בהם יוכל בעל נחלה לזכות באישור לפיתוח פעילות לא-חקלאית בנחלתו. בין השאר נקבע כי השטח המרבי המותר לשימושים לא חקלאיים הוא 500 מ"ר, גם אם מוסדות התכנון אישרו זכויות העולות על שטח זה; מבני קיט ייכללו בתוך השטח המבונה המותר לבנייה, בניגוד להחלטות קודמות; ניתן להקים מבנים לתעסוקה רק בחלקת המגורים, שגדלה אינו עולה על 2.5 דונם ולא בכל חלקה א'; שטחם של מבנים שהוקמו כדין בחלקה א' מחוץ לחלקת המגורים לפני אישורה של החלטה זו, ייכללו בתוך המכסה המרבית המותרת. אולם ההקשחה העיקרית בהחלטה זו נוגעת לתשלומים שבעלי הנחלות נדרשים לשלם עבור קבלת הזכויות לשימוש לא חקלאי. ההחלטה קובעת שאם חובת תשלום היטל השבחה אינה חלה על בעל הזכויות בנחלה, אזי ישולמו דמי חכירה מהוונים בשיעור של 91% משווי הקרקע המיועדת לתעסוקה לא-חקלאית והמינהל ישא בחלף היטל השבחה. אם היטל השבחה חל על בעל הזכויות – דמי החכירה מהוונים יעמדו על 46% משווי הקרקע המיועדת לתעסוקה לא-חקלאית ובעל הנחלה ישא בהיטל השבחה. עבור שימוש שהותר באישור לשימוש חורג ישולמו דמי שימוש בשיעור שנתי של 5% משווי הקרקע. נוסף לכך נקבע כי הנחות אזורי עדיפות לא יחולו על תשלומים עבור תעסוקה לא-חקלאית, למעט תשלום דמי

חכירה מהוונים עבור מבני קיט כפרי. החמרת התנאים מרמזת על מגמה לצמצם ככל האפשר את הפעילות הלא-חקלאית בנחלות על-ידי הצבת דרישות שרוב הציבור לא יוכל לעמוד בהן.

ראוי לציין כי עמדתה של ועדת הבר כלפי דו"ח קדמון והחלטה 755 הייתה ביקורתית מתחילה. הוועדה סברה כי "אלמלא המלצות ועדת קדמון..... ואישורן..... על ידי המועצה הארצית לתכנון ובניה, הממשלה והמועצה, והמציאות שנוצרה בשטח כתוצאה מכך, היה נכון לא לאפשר שימושים לתעסוקה בחלקת המגורים"..... רק "בגלל הכרת המציאות שנוצרה בשטח והעדד אפשרות "להחזיר את הגלגל אחורה", המליצה הוועדה לאפשר לבעל זכויות בנחלה במושב לייעד שטח או שטחים בחלקת המגורים, לתעסוקה לא חקלאית (לרבות לבניית מבני קיט). רוח הדברים, הבאה לידי ביטוי גם בהחלטת מועצת מקרקעי ישראל, היא שתופעת התעסוקה הלא-חקלאית בנחלות אינה רצויה וראוי לצמצם אותה עד כמה שניתן.

שתי החלטות אחרות של מועצת מקרקעי ישראל, החלטה 441 מיום 8.2.1990 והחלטה 717 מיום 20.6.1995 שהחליפה אותה, התייחסו לאפשרות של החכרת קרקע לתקופה ארוכה לאגודות השיתופיות של היישובים לצרכי הקמת מפעל. לגבי מפעלים אלה נקבע כי הקרקע המשמשת להם לא תיכלל בחוזה החכירה של היישוב, והמינהל יחתום עם האגודה או עם התאגיד השולט במפעל חוזה חכירה נפרד שיהיה בתנאים הנהוגים באותו אזור. אפשרות כזאת קיימת רק אם האגודה השיתופית היא בעלת השליטה בתאגיד המחזיק במפעל. החלטה 717 הבחינה בין אזורים שונים, הן לגבי גובה דמי החכירה והן לגבי גודל השטח שניתן לשנות את ייעודו. שיעור דמי החכירה נקבע ל- 16% באזור עדיפות לאומית א', 26% באזור עדיפות לאומית ב' ו- 51% בשאר הארץ. ההיקף המרבי לשינוי היעוד יהיה 350 דונם ליישוב באזור עדיפות לאומית א', 300 דונם באזור עדיפות לאומית ב' ו-250 דונם במרכז הארץ. ההחלטה אפשרה הקמת מפעל נוסף או תחנת דלק או בית הארחה בשטח שלא יעלה על 30 דונם. תוקף ההחלטה נקבע ל- 10 שנים. החלטה זו בוטלה על ידי בג"צ בעקבות העתירה שהגישה עמותת שיח חדש כנגד מה שהוגדר כהעדפה לא ראויה של המגזר החקלאי³, והיא הוחלפה בהחלטה 949 מיום 4.2.03. גם כאן הורעו התנאים להקצאת שטחים לתעסוקה, כאשר השטח המרבי שניתן לשנות את ייעודו ביישוב חקלאי באזור עדיפות לאומית א' הוא 150 דונם, באזור עדיפות לאומית ב' ובישובי התפר עד 100 דונם ובמרכז הארץ עד 75 דונם.

לסיכום ניתן לומר כי חקלאי המעוניין לעסוק היום בפעילות לא חקלאית בנחלתו עומד בפני חסמים לא מעטים שמציב בפניו המינהל. אם הוא אינו יכול לעמוד בדרישות, ובעיקר בתשלומים הנתבעים ממנו, ואין לו פתרונות חלופיים להשלמת הכנסתו, התוצאה הצפויה היא שהוא ימשיך בפעילותו הלא-חקלאית גם ללא אישורים, ויהפוך למעשה לעבריין בעיני החוק. הפתרון שנבחר לטיפול בבעיה הוא בהגברת האכיפה - הטלת קנסות, צווי מניעה, צווי פינוי וצווי הריסה, המובילים בסופו של דבר לאבדן השקעות ומקור תעסוקה (ויתקון, 2007), ולא בדרך של חיפוש הסדרים הולמים שיאפשרו לתושבי הכפר להתפרנס בכבוד בצורה חוקית.

³ בג"צ 244/00 עמותת שיח חדש למען השיח הדמוקרטי ואח' נ' שר התשתיות הלאומיות ואחרים (פסק דין מיום 29.8.2002).

3.2.2. מערכת התכנון

אחד החסמים העיקריים המונע מבעל נחלה להפוך את העסק שהוא מפעיל לחוקי הוא חוסר היכולת לקבל היתר בנייה במסגרת חוק התכנון והבנייה. כדי לקבל היתר כזה נדרשת תכנית מתאר מקומית מאושרת וזו אינה תמיד בנמצא. כמו כן נדרשת חתימתו של מינהל מקרקעי ישראל על הבקשה לקבלת היתר, ואולם המינהל נמנע במקרים רבים מן החתימה, משום שהשימוש המבוקש אינו עולה בקנה אחד עם חוזה החכירה (ויתקון, 2007). כאמור לעיל המועצה הארצית לתכנון ולבנייה אימצה בזמנו את עקרונות דו"ח קדמון, מתוך הכרה בצורך להסדיר את התעסוקות הלא-חקלאיות במושבים, אבל בפועל משתמע מתוך החלטתה מיום 12.3.1996 כי המגמה היא לצמצם את הפעילות הלא-חקלאית בנחלות, ולכוון את העסקים לאזורי תעסוקה מתוכננים מחוץ למסגרת המושבים (מדינת ישראל, 1996). אחד השיקולים המרכזיים שהנחה את המועצה בהחלטתה הוא השיקול הסביבתי – הצורך לשמור על שטחים פתוחים ולמזער מפגעים סביבתיים. ברוח זו הנחתה המועצה את הוועדות המחוזיות להכין שינויים לתכניות מחוזיות שיאפשרו הכנת תכניות מתאר מקומיות לנושא התעסוקה הלא-חקלאית במועצות האזוריות⁴. בה בעת נקבע כי רק תכניות מקומיות שיאשרו להפקדה תוך שלוש שנים מיום אישור התכנית המחוזית הרלוונטית יוכלו לקבל אישור במסגרת השינויים לתכניות, ולאחר מכן ידונו לפי הוראות תכניות המתאר המחוזיות ללא הנחיות השינוי. במלים אחרות, מדובר על תקופת זמן קצובה שבה ניתן ליצור בסיס חוקי לפיתוח תעסוקות לא חקלאיות במשק המשפחתי, ונראה שגם מערכת התכנון אינה רואה בעין יפה את התעסוקות הללו.

בהחלטה נקבעו מגבלות תכנוניות שעיקרן הכוונה למונע שימושים לא-חקלאיים בחלקות א' העלולים לגרום לפגיעה בסביבה. כך נקבע, בין היתר, כי בתכנית מקומית ניתן יהיה להתיר הקמת מבנים לשימושים לא-חקלאיים בהיקף של עד 500 מ"ר לנחלה בתחום חלקה א' במושבים, וכי יחידות קיט יכללו בין השימושים המותרים. מבנה חדש לא יעלה על 300 מ"ר והמרחק בינו לבין מבנה מגורים או מבנה קיט קיים לא יפחת מ-25 מ"ר. כמו כן נקבעו הוראות והגבלות לגבי חניות, תחבורה ואיכות הסביבה (איסור חומרים מסוכנים, כמויות שפכים ופסולת מוצקה הדורשים פינוי ועוד). סוגי השימושים המותרים נקבעו בתכניות המחוזיות והם כוללים שירותי משרד, אחסנה, אירוח כפרי ומלאכה ושימושים נוספים המשתנים מתכנית לתכנית.

דוגמה לתכנית מתאר מקומית לתעסוקות לא חקלאיות היא תכנית גז/1000 החלה על כל המושבים שבתחום המועצות האזוריות גזר, חבל מודיעין ועמק לוד שהיו בתחום התכנון של הוועדה המרחבית לודים, ומטרתה להסדיר ולהתיר שימושים לא חקלאיים בנחלות. מניתוח מרכיבי התכנית מתברר כי הוראות שונות, כדוגמת המרווח הנדרש של 25 מ' בין מבנה תעסוקה בנחלה למבנה מגורים, כולל מבנה בנחלה גובלת, אינו מאפשר למעשה מתן מענה למרבית בעלי הנחלות. במקרים רבים המשמעות של המרחק היא צורך לחרוג מתחום השטח המותר לבנייה לצרכי תעסוקה לא-חקלאית, הכולל לפי החלטה 1101 של מועצת מקרקעי ישראל רק את חלקת המגורים. הוועדה המקומית אינה רשאית לאשר הקלות בנושא זה. התוצאה היא שרבים מבעלי המשקים אינם יכולים לקבל היתר בנייה או היתר לשימוש חורג, ועל כן גם אינם יכולים לחתום

⁴ בעקבות החלטת המועצה הארצית הוכנו ואושרו שלוש תכניות מחוזיות לתעסוקות לא-חקלאיות בחלקות א' במושבים: תמ"מ 7/3 למחוז המרכז; תמ"מ 6/3 למחוז חיפה; ותמ"מ 1/28 למחוז ירושלים, ועל-פיהן הוכנו גם תכניות לחלק מן המועצות האזוריות.

על חוזה עם המינהל לגבי שימוש הקרקע הלא-חקלאי, גם אם הם מוכנים לשלם את דמי החכירה הנדרשים. במלים אחרות, בפועל הם אינם יכולים לממש את הזכות להקים מבנה עסקי בנחלתם.

3.2.3. משרד החקלאות ופיתוח הכפר

משרד החקלאות היה מופקד במשך שנים רבות על פיתוח החקלאות בלבד. הפיתוח הכפרי היה בסמכותם של גופים אחרים ובראשם המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית. המחלקה סיימה את תפקידה בראשית שנות התשעים של המאה הקודמת ובשנת 1995 נקבע כי משרד החקלאות יהפוך למשרד החקלאות ופיתוח הכפר. מדיניות הפיתוח של משרד החקלאות באה לידי ביטוי בתכניות תקופתיות המתעדכנות מעת לעת. העדכון לתכנית הפיתוח למרחב הכפרי -2001-2005, שנעשה בשנת 2006 על-ידי הרשות לתכנון ופיתוח החקלאות ההתיישבות והכפר, מציע "מדיניות משולבת של פיתוח חקלאי, פיתוח כפרי, שיקום יישובים, פיתוח אזורי הפריפריה ותעסוקה יזמית ומגוונת, ושמירה על משאבי הטבע ואיכות הסביבה המהווים תנאי חשוב לעיצוב דמותו העתידית של הכפר בישראל" (משרד החקלאות ופיתוח הכפר, 2006). מטרת העל של התכנית היא "פיתוח המרחב הכפרי באמצעות הגדלת האוכלוסייה, פיתוח וגיוון הבסיס הכלכלי, וחזוק התשתיות תוך שילוב עם שימור השטחים הפתוחים ואיכות הסביבה", ובין יעדיה נמצאים עיצוב ופיתוח הכפר בישראל כצורת יישוב ייחודית, חיזוק הקהילה הכפרית, גיוון הבסיס הכלכלי של הכפר, התאמת המבנה הסטטוטורי והפיסי של היישובים לשינויים הארגוניים ולרוח הזמן, וייצוב ופיתוח אזורי הספר.

בהתבסס על מדיניות זו, משרד החקלאות מעודד באמצעות סיוע כספי פעילויות שונות, ובהן הכנת תכניות אב ותכניות מתאר לאזורים ויישובים כפריים, פרויקטים לפיתוח תיירות כפרית (לרבות חקלאית), קורסים להכשרה מקצועית וחונכות ליזמים עסקיים, בדגש על יזמים בתחום התיירות ועוד. במסגרת זאת נכללת גם תכנית כפרי התיירות, שבפיתוחה החל המשרד, ביחד עם משרד התיירות ואחרים עוד בשנת 1995, והיא מתמקדת היום בעיקר באזורי פריפריה.

עם זאת, תכניות העבודה של משרד החקלאות שפורסמו לאחר הצגת התכנית הנזכרת לעיל, מצביעות על מגמה של המשרד להדגיש תחומי פעילות הקשורים במזעור המפגעים הסביבתיים של החקלאות ובתכניות לפיתוח בר-קיימא במרחב הכפרי. תחומים הקשורים בפיתוח כלכלי זוכים לתשומת לב מועטת יותר, מלבד התיירות הכפרית, ובעיקר החקלאית, שהיא ככל הנראה הנושא המוביל בהקשר זה. מגמה זו משקפת, בין השאר, את הצורך לעמוד בפני הביקורת המופנה כלפי החקלאות מצד גופים "ירוקים" מהצד האחד, ואת התפיסה כי תיירות ונופש מייצגים את הפיתוח הכלכלי הרצוי ביותר למרחב הכפרי מהצד האחר.

3.2.4 מערכות סיוע לעסקים קטנים

מעבר לבעיות הקנייניות והתכנוניות שבפניהם עומדים בעלי הנחלות ישנן בעיות נוספות איתן הם נאלצים להתמודד, ובהן חסמים ומכשולים לפיתוח המאפיינים עסקים קטנים בכלל, וחסמים הנובעים מן המבנה המוסדי המיוחד של המושבים בפרט (אפלבוט וקידר, 1995; פלזנשטיין ושוורץ, 1996; מבקר המדינה, 2005; סעדה, 2007). מאחר שמרבית העסקים במשקים החקלאיים

הם קטנים, הם גם מתקשים לגייס מימון חיצוני, במיוחד בשלבי ההתרחבות של העסק, אם בשל היעדר בטחונות, אם בשל חוסר אימון של הבנקים בכושר ההחזר של בעלי המשקים, אם בשל היעדר מודעות לאפשרויות הסיוע המוצעות על-ידי הקרנות הציבוריות, ואם משום שקרנות אלה אינן מותאמות בהכרח לצרכים הספציפיים של בעלי העסקים במרחב הכפרי. מכשולים נוספים הם קשיים בפיתוח תשתיות הולמות, מחסור בידע מקצועי וניהולי ובעובדים מיומנים, המגביל חלק מן העסקים לרמות מקצועיות נמוכות ולמוצרים המבוקשים בשוק המקומי בלבד, וקשיים בפיתוח מערכות קשרים עסקיות. עסקים המצויים בפריפריה סובלים במקרים רבים ממגבלות נוספות, כמו ההיקף המצומצם של הביקושים המקומיים, העלויות הגבוהות הנובעות ממרחק מספקים ולקוחות, מחסור יחסי בכוח אדם מיומן, ובעיות מימון עקב התפיסה של עסקים אלה כבעלי סיכון גבוה (Schnell et al., 1995). המערכת המוסדית אינה ערוכה במידה מספקת כדי לסייע לעסקים הקטנים במושבם, אם כי ישנם אזורים בהם ישנן מערכות סיוע פעילות יותר, ביניהם מרכזי טיפוח יזמות אזוריים. במקרים רבים בעלי העסקים נשענים על מקורות הון וידע עצמיים או נעזרים בלקוחות וספקים. מידת הקשר שלהם עם גורמי סיוע ציבוריים מועטת ביותר.

3.2.5. תנועות ההתיישבות

תנועות ההתיישבות מעורבות במידה זו או אחרת בקידום התעסוקות הלא-חקלאיות במשקים החקלאיים. תנועת המושבים, שהיא תנועת ההתיישבות הגדולה בישראל, היא דוגמה לכך. בעקבות המשבר הכלכלי של ההתיישבות בשנות השמונים של המאה הקודמת שינתה התנועה את עמדתה כלפי קיום פעילות לא-חקלאית במושבים, והחלה לתמוך בפיתוח עסקים לא-חקלאיים כתעסוקה משלימה לחברי המושבים, וכמנוף לפיתוח כלכלי של המרחב הכפרי. התנועה אינה מסייעת לעסקים באופן ישיר, אך היא מקשרת בינם לבין קרנות מימון וסיוע הקיימות בשוק ("קרן קורת", "קרן שמש" וגורמי מימון אחרים). כמו כן היא מלווה את העסקים הקטנים בייצוג מול השלטון המרכזי, ובכלל זה משרדי התיירות, החקלאות, התמ"ת ומינהל מקרקעי ישראל, ופועלת לקביעת מסלול ירוק, פשוט ומהיר כדי לקדם את פיתוח השימושים הלא חקלאיים בנחלות. במסגרת זאת ניתן דגש מיוחד לסיוע בתחום התיירות – פיתוח אטרקציות תיירותיות, מדרוג חדרי הקיט ושיווק הענף.

יחסה של תנועת האיחוד החקלאי לפעילויות לא-חקלאיות היה מתחילה גמיש יותר. תפיסת העולם של המתיישבים הראשונים כללה את הצורך לפתח פרנסות נוספות לצד החקלאות. כך הוקם בבית יצחק מפעל הריבות המפורסם "778" ובעקבותיו הוקמו עסקים נוספים במושבי התנועה. גם כיום ממשיך האיחוד החקלאי בתפיסה התומכת בפלורליזם תעסוקתי במושבים, וראשי התנועה מעודדים את חבריהם לפתח יזמות לא-חקלאיות לצורך פרנסות חלופיות, תוך ניסיון לשמור על הצביון הכפרי של היישוב.

3.3 סיכום

בניגוד למדיניות הנהוגה במדינות רבות בעולם המערבי מדינת ישראל אינה רואה בגיוון הבסיס הכלכלי של הכפר יעד חשוב העשוי לתרום לקידום המרחב הכפרי וייצוב הקהילות החיות בתחומו. ייתכן שהגורם לכך הוא השתמרות התפיסה כי הכפר הוא יישוב חקלאי וכל פעילות

אחרת פוגעת בצביונו כפי שהוא טבוע בתודעה הציבורית. סביר יותר להניח כי ההתפשטות הלא-מוסדרת של העסקים הלא-חקלאיים במרחב, ללא הבחנה בין אלה שעשויים לתרום לפיתוח הכפר ותואמים את אורח החיים המאפיין אותו ואת הסביבה בה הוא מצוי, לבין אלה שמביאים בעקבותיהם מפגעים סביבתיים וחברתיים, יצרו התנגדות בקרב חלקים שונים של הממסד ליצירת מקורות תעסוקה לא-חקלאיים בכפר, למעט פעילויות פנאי ותיירות. לזאת יש להוסיף את התעצמות המודעות לסביבה ולשימור השטחים הפתוחים, הבאה לידי ביטוי בהתנגדות של גופים ירוקים שונים לפיתוח מגורים ותעסוקה במרחב הכפרי, ואת החשש של היישובים העירוניים מפני תחרות על מקורות התעסוקה ועל ההכנסות ממסים על פעילויות כלכליות שונות. גם התשתית החוקית הקיימת מגבילה את אפשרויות הפיתוח של פעילות לא-חקלאית בכפר בכלל ובמשקים חקלאיים בפרט.

פרק 4: שיטת המחקר

כאמור לעיל מחקר זה מתמקד בקבוצה ייחודית של בעלי נחלות במושבים, החקלאים המשלבים, אלה שמצד אחד מקיימים משק חקלאי ברמות שונות ומהצד האחר מפעילים עסק לא-חקלאי, אם בעצמם או על-ידי אחד מבני משפחתם. מחקרים אקדמיים ומסמכים מוסדיים שעסקו ביזמות במושבים לא התייחסו לקבוצה זו כקבוצה מובחנת. גם מן הנתונים הסטטיסטיים הקיימים על בעלי עסקים במושבים לא ניתן לזהות את אלה שמשתייכים לקבוצה זו. משום כך יש להתייחס למחקר הנוכחי כאל מחקר גישוש, שבו נעשה ניסיון ראשון לזהות את הקבוצה הזאת, לאתר את חבריה ולראיין אותם, ובמקביל לבדוק במערכת המוסדית אם ובאיזו מידה קיימת מדיניות המתייחסת אליה באופן ספציפי.

המחקר התבסס על מקורות מוסדיים כתובים, על ראיונות עם אנשי מפתח במסד הממלכתי, במועצות האזוריות וביישובים עצמם, ועל סקר שדה שכלל מדגם של בעלי משקים המפעילים עסק לא-חקלאי. התכנית המקורית הייתה לראיין 150 בעלי משקים ב-5 מועצות אזוריות. בסופו של דבר נאספו קרוב ל-90 שאלונים, חלקם ממועצות אזוריות שלא נכללו במדגם המתוכנן, ומתוכם נמצאו מתאימים 79 בלבד. הקושי להשיג את המספר המלא של השאלונים נבע מכמה סיבות. ראשית, לא נמצא מידע מוסדי מסודר על אוכלוסיית היעד, ועל כן היה צורך לאתר באופן פרטני את בעלי הנחלות המתאימים להגדרת המחקר; שנית, לא כל אלה שאותרו היו מוכנים להתראיין או למלא שאלון. תופעה זו בלטה במיוחד באזור הדרום; שלישית, המחקר שתוכנן לשנתיים, תוקצב לשנה אחת בלבד, ומגבלת הזמן לא אפשרה להמשיך בנסיונות לאתר מועמדים נוספים למחקר. אלה אותרו בסופו של דבר באמצעות מידע שנאסף במועצות האזוריות, מפרסומים של היזמים עצמם ברשת האינטרנט, בעיתונות, בשלטים בתוך המושבים ועוד, וגם מידע אישי. לפיכך ניתן משקל רב יותר למידע שהתקבל מראיונות עם בעלי תפקידים ואנשי מפתח המכירים את הנושא מעבודתם.

המחקר התנהל בארבעה שלבים:

שלב א: נערכה סקירת ספרות השוואתית בינלאומית, אשר כללה מאמרים רבים ומסמכי מדיניות בעיקר מן האיחוד האירופי.

שלב ב: נאסף מידע ממקורות מוסדיים בישראל, והתקיימו ראיונות עם נושאי תפקידים מרכזיים במוסדות ממלכתיים, אזוריים (המועצה האזורית) ומקומיים (האגודה השיתופית והועד המקומי) ומספר קטן של בעלי משקים (בין השאר גם לצורך גיבוש השאלון). מספר הראיונות הוגדל במהלך המחקר בשל הקשיים בהשגת השאלונים המובנים.

שלב ג: התבצע סקר שדה באמצעות שאלונים מובנים שהופצו בין קרוב ל-90 בעלי משקים במושבים המפעילים עסקים עצמאיים בנחלתם. איתורם של בעלי משקים אלה התמקד בחמישה אזורים בארץ: גליל עליון וגליל מערבי, עמק יזרעאל, אזור לב השרון, דרום ומזרח מטרופולין תל-אביב וחבל אשכול. מספר השאלונים שנתקבלו אינו זהה בכל האזורים בגלל הקשיים האובייקטיביים שצוינו לעיל, ולא כל נסקר ענה על מלוא השאלות שבשאלון.

השאלונים שנמצאו מתאימים לניתוח התפלגו בין האזורים באופן הבא:

- גליל עליון וגליל מערבי – 19
- עמק יזרעאל – 15
- אזור לב השרון – 28
- דרום ומזרח מטרופולין תל-אביב – 12
- חבל אשכול – 5

השאלון כלל את הנושאים הבאים:

- א. מיפוי ואפיון של המשקים, העסקים וחברי משקי הבית
 - ב. תפיסות ועמדות כלפי המשק החקלאי
 - ג. בחינת תהליך ההקמה של העסקים – המניעים, מקורות הסיוע, גורמים מעודדים וחסמים לפיתוח והרחבה של העסקים
 - ד. הזיקה בין המשק והעסק
 - ה. מערך הקשרים של העסקים
 - ו. בחינת ההשפעות של העסק הלא-חקלאי על המשק החקלאי ועל המשפחה
- שלב ד:** ניתוח סטטיסטי ואיכותני של הממצאים.

פרק 5: מאפייני האוכלוסייה, המשקים והעסקים

מטרת פרק זה להציג מספר מאפיינים מרכזיים של בעלי המשקים וחברי משק הבית (גיל, השכלה, משך המגורים במושב, אופן קבלת המשק), של המשק החקלאי (משך הבעלות, גורמי הייצור והפעילות החקלאית הנגזרת מהם כמו: גודל הנחלה, היקף השטח המעובד, הענפים המרכזיים, הרכבו של כוח העבודה וכדומה) ושל העסקים הקיימים בנחלות. מן הראוי לציין שכל משקי הבית עוסקים בחקלאות, ברם פעילות זו היא בהיקפים שונים, כאשר המשרעת היא מחקלאים גדולים יחסית ועד לבעלי משקים שעבורם החקלאות היא תחביב, אם כי שיעורם של האחרונים מועט. הנתונים המובאים כאן אמורים לייצג את הדגמים השכיחים של הפעילות הכלכלית של משקי המחקר.

5.1 אפיון בעלי המשקים

5.1.1. גיל והשכלה

בעלי המשקים שרואיינו הם ברובם מבוגרים יחסית. כ-60% מן הגברים וכמחצית מן הנשים הם בני 55 ומעלה (השכיח עבור שניהם הוא טווח הגיל 56-65). כ-10% בלבד מן הגברים וכ-16% מן הנשים הם מתחת לגיל 45 (טבלה 5.1). ההשכלה השכיחה היא תיכונית (טבלה 5.2). רק כ-17% מן הגברים הם בעלי השכלה של 16 שנות לימוד ויותר. אצל הנשים השיעור גבוה יותר ועולה על 25% – תופעה מוכרת גם ממחקרים אחרים.

טבלה 5.1: גיל בעלי המשק

בעלת המשק			בעל המשק		
אחוז	שכיחות	קבוצת גיל	אחוז	שכיחות	קבוצת גיל
16.42	11	36-44	10.14	7	35-45
32.83	22	46-55	30.44	21	46-55
37.32	25	56-65	36.23	25	56-65
13.43	9	66+	23.19	16	66+
100.00	67	סה"כ	100.00	69	סה"כ

טבלה 5.2: שנות לימוד של בעלי המשק

בעלת המשק			בעל המשק		
אחוז	שכיחות	מספר שנות לימוד	אחוז	שכיחות	מספר שנות לימוד
42.42	28	<=12	61.97	38	<=12
31.82	21	13-15	21.13	9	13-15
25.76	17	16+	16.90	12	+16
100.00	66	סה"כ	100.00	71	סה"כ

5.1.2. משך מגורים במושב ואופן קבלת המשק

כ-80% מן הגברים מתגוררים במושב למעלה מ-25 שנה (טבלה 5.3), וכ-60% מהם הם בני המושב עצמו. לעומת זאת, רוב הנשים (כ-70%) באו מחוץ למושב ורק 30% מהן מתגוררות בו מעל 25 שנה (טבלה 5.3). קרוב למחצית (44%) מבעלי המשקים הם יורשים של משקי הוריהם, כשליש רכשו את המשק מידי בעלים קודמים, והיתר הם בעלים מקוריים שקיבלו את המשק מן המוסדות המיישבים (טבלה 5.4). גם בין הרוכשים ישנם בני מושב שלא ירשו את משקי הוריהם וקנו משק אחר, במושב בו גדלו או במושב אחר. אפשר אפוא לומר שרוב בעלי המשקים הם בני משפחות חקלאיות, חלקם (בעיקר במושב העמק) אפילו בני הדור השלישי. בשליש מן המשקים ישנו גם דור המשך.

טבלה 5.3: מספר שנות מגורים במושב של בעלי המשק

בעלת המשק			בעל המשק		
שנות מגורים	שכיחות	אחוז	שנות מגורים	שכיחות	אחוז
14-25	12	19.67	3-14	6	10.53
26-40	17	27.87	17-25	12	21.05
43-55	17	27.87	26-40	22	38.60
56-70	15	24.59	42-60	17	29.82
סה"כ	61	100.00	סה"כ	57	100.00

טבלה 5.4: התפלגות אופן קבלת המשק

אופן קבלת המשק	שכיחות	אחוז
ירושה	34	44.16
רכישה	27	35.06
מקורי	16	20.78
סה"כ	77	100.00

5.2 אפיון המשקים החקלאיים

5.2.1 משך הבעלות

כמחצית מן המשקים שנכללו במחקר נמצאים בידי המשפחה המחזיקה בהם יותר מ-40 שנה וכ-20% נמצאים בידיה יותר מ-70 שנה. חלוקת המשקים על פי משך הבעלות מבליטה שתי קבוצות (טבלה 5.5): זו של המשקים הוותיקים אשר נוסדו לפני הקמת המדינה (27%), והקבוצה הגדולה ביותר, 43% מהמשקים (השכיח), היא זו של המשקים שבעליהם קיבלו אותם בתקופת 25 השנים בין 1961 ל-1985. יותר ממחצית הבעלים בקבוצה האחרונה הם רוכשים שבאו מחוץ למושב, חלקם מן העיר וחלקם מיישובים כפריים אחרים, ורק בודדים הם יורשים.

טבלה 5.5: התפלגות מספר משקים על פי שנת קבלת המשק

שנת קבלת המשק	שכיחות	אחוז
1921-1946	20	27.40
1948-1960	12	16.44
1961-1985	31	42.46
1986-1997	10	13.70
סה"כ	73	100.00

5.2.2 גודל הנחלה, חלקה א' וחלקת המגורים

הגודל השכיח של הנחלה הוא 30 דונם והוא מאפיין קרוב למחצית משקי המחקר (טבלה 5.6), כאשר גודל הנחלה הממוצע הוא כ-38 דונם. כשליש מן המשקים מחזיקים בנחלות גדולות יותר, בעיקר במושבי עמק יזרעאל, בהם הממוצע עומד על כ-72 דונם. לעומת זאת בשובל הדרומי-מזרחי של מטרופולין תל-אביב ממוצע גודל הנחלה הוא הנמוך ביותר – כ-26 דונם בלבד. הנחלה נחלקת בדרך כלל למספר חלקות, כאשר חלקה א' היא החלקה הצמודה לבית ובה מצויים מבני המשק וכיום גם מבני העסק. בתוך חלקה זו נמצאת גם חלקת המגורים⁵. תשובות המרואיינים מצביעות על טווח גודל רחב של חלקה א', הנע מ-2 ועד 30 דונם (טבלה 5.7). למעלה ממחציתם ציינו גודל חלקה של 10 דונם ומעלה. לעומת זאת גודל חלקת המגורים משתנה בטווח צר למדי. עבור 70% מהמשקים גודל החלקה נע בין 2 ל-3 דונם (טבלה 5.7). מאחר ששטחם של מרבית העסקים קטן יחסית, כפי שנראה בהמשך (סעיף 5.3.4.1), נראה כי שטח החלקה מספק תשתית נאותה לפעילות העסקית. אפשר גם לשער כי מגבלת גודל השטח מונעת מעסקים גדולים (מלבד עסקים המבוססים על פעילות חקלאית) להתמקם בחלקת המגורים, והם נמצאים במקום אחר במושב או מחוצה לו. דוגמאות לכך נמצאו גם במחקר.

טבלה 5.6: גודל הנחלה (דונמים)

גודל נחלה	שכיחות	אחוז
7-15	2	2.74
20-28	10	13.70
30	35	47.94
31-60	19	26.03
61-90	5	6.85
91-120	2	2.74
סה"כ	73	100.00

⁵ מושג חלקת המגורים הוגדר רק לאחרונה באופן פורמלי בהחלטות מועצת מקרקעי ישראל כחלקה שגדלה המכסימלי הוא 2.5 דונם והיא מיועדת למגורי המתיישב ולמבנים אחרים המשמשים את פעילותו הכלכלית.

טבלה 5.7: גודל חלקה א' וגודל חלקת המגורים (דונמים)

חלקת המגורים			חלקה א'		
אחוז	שכיחות	שטח חלקה	אחוז	שכיחות	שטח חלקה
15.38	10	<2	23.81	15	2-5
36.93	24	2-2.5	22.22	14	6-9
33.84	22	3	38.10	24	10-18
12.31	8	3.5-5	15.87	10	20-30
1.54	1	17.5			
100.00	65	סה"כ	100.00	63	סה"כ

5.2.3 מאפייני הפעילות החקלאית – שטח מעובד וענפים עיקריים

יותר ממחצית בעלי המשקים מעבדים יותר מ-30 דונם וקרוב ל-40% מעבדים יותר מ-55 דונם (טבלה 5.8), כלומר המדובר במשקים גדולים יחסית, שחלקם חוכרים קרקעות או מעבדים את השטחים במשותף עם בעלי משקים אחרים. ממוצע השטח המעובד עבור הקבוצה שמעבדת בין 16 ל-30 דונם (הגודל השכיח) הוא למעלה מ-24 דונם, נתון המבטא פעילות חקלאית ממשית, גם אם כשליש מבעלי המשקים מעבדים את משקם רק באופן חלקי. רק כ-18% מן המשקים שבמחקר מעבדים פחות מ-15 דונם.

טבלה 5.8: גודל השטח המעובד

אחוז	שכיחות	גודל השטח המעובד
18.42	14	0.5-15
27.63	21	16-30
15.79	12	31-50
21.05	16	55-90
17.11	13	100-600
100.00	76	סה"כ

בהקשר זה נבדק גם היחס שבין גודל השטח המעובד לגודל הנחלה (טבלה 5.9). עבור סך כל משקי המחקר נמצא שהם מעבדים במוצע שטח הגדול בשני שלישי משטח נחלתם. במשקי חבל אשכול השיעור הוא למעלה מפי 6, אך יש להדגיש שבאזור זה נסקרו חמישה משקים בלבד, כך שנתונים אלה אינם מייצגים ועשויים להראות על נטייה בלבד. עם זאת משיחות עם אנשים באזור נראה כי חקלאים גדולים הם תופעה שכיחה למדי בחבל. מעבר לכך האזור הבולט בנושא זה הוא אזור הצפון, בו מעבדים החקלאים שטח הגדול יותר מפי 1.5 מהשטח שבבעלותם. המגמה של גידול בשטח המעובד לחקלאי מעבד קרקע היא תופעה מוכרת מזה שנים, לא רק בארץ אלא גם במקומות אחרים בעולם. תופעה זו מתבססת בחלקה גם על שותפויות, בהן מספר חקלאים או בני משפחה מאגמים משאבים ומנצלים יתרונות לגודל בעיבוד. מתוך 78 משקים דיווחו 30 (38%) על שותפויות בעיבוד המשק, ועבור 17 מתוכם השותפות אינה עם בן משפחה. עבור אלה שמעבדים

עם שותפים שאינם בני משפחה ממוצע השטח המעובד הוא כ- 70 דונם בהשוואה ל- 39 דונם בלבד כאשר העיבוד הוא ללא שותפים.

טבלה 5.9: יחס בין ממוצע השטח המעובד לממוצע גודל הנחלה על פי אזורים

אזור	ממוצע גודל נחלה a	ממוצע שטח מעובד b	b / a
צפון	32.7	51.8	1.58
עמק יזרעאל	72.1	105.2	1.46
מטרו צפון	29.9	36.9	1.23
מטרו דר' מז'	26.1	37.5	1.44
חבל אשכול	30.0	187.4	6.25
כל המושבים	38.2	63.5	1.66

מגוון הענפים בהם עוסקים בעלי המשקים הוא רחב (טבלה 5.10). בולטים ביניהם ענפי המטעים למיניהם, כולל הדורים. זהו סוג של פעילות חקלאית המאפשר להפנות זמן רב יותר לפעילות עסקית שאינה חקלאית. מספר משקי הבית שענף המטעים לסוגיו הוא הענף המרכזי שלהם הוא 40. רק מעטים עוסקים בענפי חיים – רפת ולול, וכ-18% עוסקים בחקלאות אינטנסיבית יחסית – פרחים, ירקות ותבלינים.

טבלה 5.10: התפלגות המשקים לפי ענף מרכזי

סך הכל		
ענף	שכיחות	אחוז
דיר	3	3.85
זיתים	9	11.54
ירקות	6	7.69
כרם	5	6.41
לול	5	6.41
מטעים	15	19.23
מכוורת	5	6.41
משתלה	4	5.13
פרדס	11	14.10
פרחים	6	7.69
רפת	3	3.85
תבלינים	2	2.56
אחר	4	5.13
סה"כ	78	100.00

קיים קשר בין הענף והיקף עיבוד המשק – באופן מלא או חלקי, כמפורט להלן:

- המשקים שבהם הענף המרכזי הוא אחד מאלה: ירקות, כרם, משתלה, רפת, תבלינים, מעובדים כולם במלואם על-ידי בעליהם;

- בין המשקים שבהם הענף המרכזי הוא אחד מאלה: דיר, לול, מטעים, פרחים, כ-60 עד 70 אחוזים מעובדים במלואם על-ידי בעליהם, והשאר מעובדים באופן חלקי. יתרת השטח לרוב מוכרת;
- רק מחצית או פחות מכלל המשקים שהענף המרכזי שלהם הוא זיתים, מכוורת, או פרדס מעובדים במלואם על-ידי בעליהם. יותר מ-70% מבעלי המשקים שהפרדס הוא הענף המרכזי שלהם מעבדים את משקם רק באופן חלקי.

הממצאים מצביעים על נטייה להתמחויות אזוריות כמו מטע, לול וזיתים בצפון, פרדסים ופרחים בצפון המטרופולין. מאחר שבחירת המשקים למחקר לא נעשתה על סמך מדגם מייצג, ההתפלגות האזורית של הענפים אינה משקפת בהכרח את המציאות, ויש לראות בממצאים אלה נטיות כלליות בלבד.

5.2.4 מאפייני התעסוקה במשק החקלאי

טבלה 5.11 מספקת נתונים אחדים על מספר העובדים במשקים החקלאיים. עם זאת יש להתייחס לנתונים אלה בהסתייגות מסוימת, משום שבמקרים רבים ישנם עובדים המשותפים למשק ולעסק ולא תמיד הבחינו הנשאלים בחלוקה זאת, במיוחד אם העסק הוא תלוי חקלאות כמו מכוורת או משתלה. היו מקרים בהם בני המשפחה נרשמו כעובדים באופן מלא הן במשק והן בעסק. בנוסף לכך היו נשאלים שצינו כי הם מעסיקים עובדים זרים אך לא פירטו את מספרם. אפשר על כן להניח שמספר העובדים שאינם בני משפחה גדול מכפי שדווח.

טבלה 5.11: מספר המועסקים וממוצע מועסקים למשק חקלאי

מועסקים	בני משפחה	סך כל העובדים
מספר המשקים	77	75
סך כל העובדים במשקים	78	221
ממוצע למשק	1	2.9
מספר מינימלי	0.1	0.1
מספר מקסימלי	3.4	37

מן הנתונים עולה כי בממוצע עובד במשק החקלאי בן משפחה אחד, אבל ההתפלגות היא רחבה. בכמחצית מן המשקים כוח העבודה המשפחתי נמוך מ-1 וב-20% מתוכם הוא עולה על 1.5 עובדים. רק במספר קטן של משקים מועסקים 3 בני משפחה או יותר, ובדרך כלל פירוש הדבר הוא שדור ההמשך נכנס לפעילות במשק החקלאי. הנתונים מצביעים גם על החשיבות של עובדים שכירים, ובעיקר של עובדים זרים, במשקים בהם הם מועסקים. ב-36 מתוך משקי המחקר מועסקים עובדים שכירים בהיקף ממוצע של 4 שכירים למשק. מספר השכירים המועסקים במשק תלוי בגודל המשק, אופי הענפים הקיימים בו והמאפיינים הטכנולוגיים שלו. המשרעת של מספר המועסקים היא רחבה מאד. מול משק המעסיק 37 עובדים שכירים (בתקופת השיא) ישנם משקים המעסיקים עובד שכיר באופן עונתי ולתקופה קצרה. ניתן להקיש מהנתונים שהשכירים מבצעים את מרבית העבודה החקלאית במשקים היותר גדולים. ללא ספק, דגם זה של העסקת עובדים

משחרר כוח אדם מבין חברי משק הבית החקלאי ומאפשר להם לעסוק באופן חלקי או מלא בתעסוקות אחרות, ובהקשר הנדון כאן במיוחד ביזמות עצמית.

5.2.5 הכנסת שינויים במשק החקלאי

פחות ממחצית הנשאלים הכניסו שינויים במשק החקלאי שלהם. כרבע מן העונים הרחיבו את פעילותם וכחמישית צמצמו אותה. הסיבות המרכזיות לשינוי (טבלה 5.12) קשורות במצבה המדרדר של החקלאות כמקור פרנסה ובמדיניות הממשלה, ובכלל זה הצמצום במכסות המים, קושי לגייס הון לפיתוח המשק, והקושי לגייס עובדים. ההבדל בין העצמה הממוצעת של התשובות הוא קטן יחסית. מספר המשיבים הגבוה ביותר הוא זה שהתייחס לתשובה "אי אפשר להתפרנס מחקלאות". סיבות חשובות אחרות לביצוע השינויים במשק הן הכניסה של דור המשך לפעילות במשק והרצון להישאר חקלאים. ממד נוסף הראוי לאזכור הוא היכולת לזהות ולנצל הזדמנויות (לפיתוח ענפים חדשים או לפיתוח טכנולוגי). ברם יכול להיות שהסיבה העיקרית להכנסת שינויים היא הרצון להמשיך ולהפעיל את המשק. למעשה 71 מתוך 74 משקים ענו בחיוב על השאלה האם בכוונתם להמשיך ולהפעיל את המשק גם בעתיד. זהו ללא ספק שיעור מובהק אשר נותן ביטוי ברור לאופייה של קבוצת בעלי המשקים שנכללה במחקר – חקלאים פעילים אשר יוזמים פעילויות לא-חקלאיות לצורך פרנסה, ולעתים גם לצורך מימוש עצמי, אבל לא פחות מכך גם כדי להמשיך ולקיים את המשק החקלאי.

טבלה 5.12: הסיבות לביצוע שינויים במשק החקלאי

הסיבות לשינוי	מספר העונים	% מכלל העונים	עצמה יחסית
אי אפשר להתפרנס רק מחקלאות והכנסנו תעסוקות אחרות	28	75.6	2.69
הרחבנו את החקלאות כי רצינו להישאר חקלאים	22	59.5	2.72
הרווחיות של הענפים ירדה וחיפשנו ענפים חדשים	20	54.1	2.65
מדיניות הממשלה השתנתה	19	51.4	2.58
מכסות המים צומצמו	16	43.2	2.19
נוצרו הזדמנויות לפיתוח ענפים חדשים	15	40.1	2
קושי בהעסקת עובדים במספר הנדרש	12	32.4	2.67
דור המשך נכנס לפעילות	9	24.3	2.78
נוצרו הזדמנויות לפיתוח טכנולוגי	8	21.6	2.5
אין דור המשך	7	18.9	2.14
קושי בהשגת ההון הנדרש לפיתוח המשק	6	16.2	2.67
סה"כ מכניסי שינויים	37	100.0	

מן הטבלה, וגם מן הראיונות שנערכו בשטח, ניתן גם ללמוד על השפעת מדיניות הממשלה על קבלת ההחלטות של בעלי המשקים החקלאיים לגבי פעילותם היצרנית. כמחצית מאלה שהכניסו שינויים במבנה המשק ציינו כגורמים שהשפיעו על החלטתם את השינויים במדיניות הממשלה, את צמצום מכסות המים ואת ירידת הרווחיות בענפים מסוימים. בשיחות עם חקלאים הזכירו

החלטות של הממשלה שחייבו אותם לסגור ענפים שעסקו בהם, כמו העברת מכסות הלול לגליל, ביטול מכסות הפטם, הרפורמה בענף הרפת ועוד.

5.3 אפיון העסקים

5.3.1 סוגי העסקים והמבנה המשפטי

5.3.1.1 סוגי העסקים

התפלגות סוגי העסקים מדגישה את חשיבותם של עסקים תלויי חקלאות, המהווים כמעט שליש מסך כל העסקים (טבלה 5.13). בין אלה נמנים יקבים, בתי בד, יצרני מוצרי חלב, משתלות, מכירה קמעונית של מוצרי המשק וכדומה. הקבוצה השנייה בחשיבותה היא זו של תיירות ופנאי והשלישית של שירותי קהילה. בין מפעילי שתי קבוצות אלה נמצא מספר ניכר של נשים, המפעילות חדרי אירוח, גני ילדים, חוגים וקייטנות, שירותים אישיים וכדומה. החלוקה האזורית (טבלה 5.14) מראה שעסקים תלויי חקלאות בולטים בעמקים ובדרום מזרח המטרופולין, ענף התיירות בולט בצפון ובדרום, ומשקל נכבד לשירותי קהילה קיים בצפון המטרופולין. לעומת זאת לא נמצא קשר ברור בין סוג העסק וסוג הענף העיקרי של המשק, אולי בגלל מספרם הקטן של המשקים בכל ענף. ממצא אחד שיש בו עניין הוא שלא נמצאו עסקים תלויי חקלאות במשקים שהענף העיקרי שלהם הוא פרדס או לול, כלומר ענפים שהפוטנציאל שלהם לאינטגרציה אנכית, כלפי מעלה וכלפי מטה, הוא זעום.

טבלה 5.13: התפלגות סוגי העסקים

סוג העסק	שכיחות	אחוז
תלוי חקלאות	26	32.91
תיירות ופנאי	22	27.85
שירותי קהילה	12	15.19
אחר	19	24.05
סה"כ	79	100.00

טבלה 5.14: התפלגות סוגי העסקים באזורים השונים באחוזים

סוג העסק	אזור			
	דרום מזרח המטרופולין	צפון המטרופולין	עמקים	דרום צפון
תלוי חקלאות	58.3	25.0	66.7	20.0
תיירות	0	3.6	26.7	80.0
שירותי קהילה	0	39.3	0	5.3
אחר	41.7	32.1	6.7	21.0
סה"כ	100.0	100.0	100.0	100.0
סה"כ עסקים	12	28	15	5

5.3.1.2 המבנה המשפטי של העסקים

טבלה 5.15 מציגה את התפלגות המבנה המשפטי של העסק. מתוך 75 עסקים שענו על שאלה זו, נמצא ששלושה רבעים פועלים כעוסק מורשה או עוסק פטור, כלומר, מעצם הגדרתם הם עסקים קטנים יחסית. הקבוצה השנייה בחשיבותה היא חברה בע"מ, 20% מהעסקים, ואלה הם בעיקר העסקים הגדולים. רק בשני מקרים מתקיימת שותפות בעסק.

טבלה 5.15: התפלגות המבנה המשפטי של העסק

מבנה משפטי	שכיחות	אחוז
חברה בע"מ	15	20
שותפות	2	2.7
קבלנות משנה	1	1.3
עוסק מורשה	52	69.3
עוסק פטור	4	5.4
שותפות + עוסק מורשה	1	1.3
סה"כ	75	100

5.3.2 מיקום העסקים ותקופת הקמתם

5.3.2.1 מיקום העסקים

מרבית העסקים ממוקמים ליד המשק (90.4%), ורק מיעוטם נמצא מחוץ לנחלה. עסק אחד בלבד ממוקם באזור ייעודי לתעשייה (טבלה 5.16). מרבית העסקים בנחלה נמצאים בסמיכות יחסית למבנה המגורים, או בחלקת המגורים עצמה. במחצית המקרים העסק שוכן במבנה משק שהוסב למטרה זו, וב-28% מהמקרים הוקם מבנה חדש וייעודי לעסק. רובם ככולם של השימושים הקודמים במבנים שהוסבו היו שימושים חקלאיים, בעיקר לולים, רפתות ובתי אריזה.

טבלה 5.16: מיקום העסק

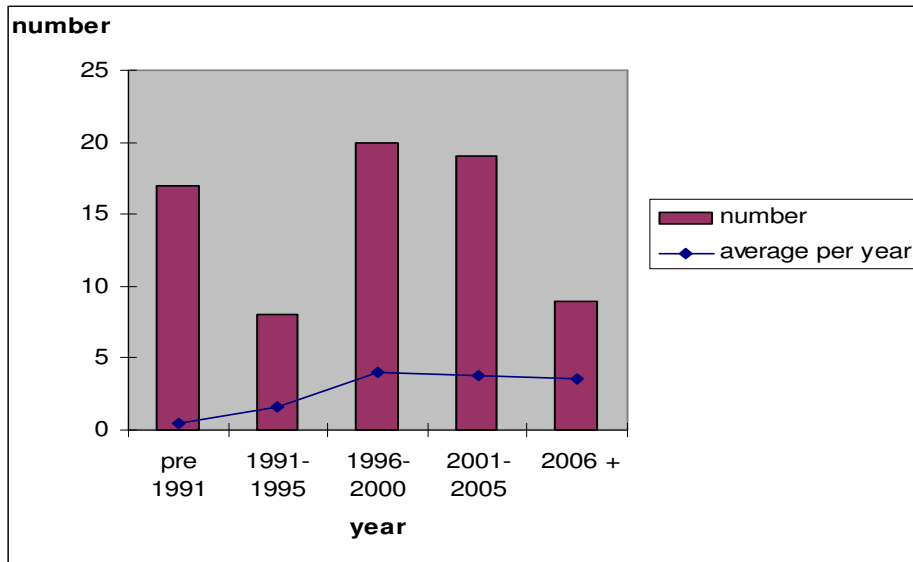
מספר העונים	מיקום העסק
36	חלקת המגורים
27	חלקה א
4	מקום אחר בנחלה
6	במושב מחוץ לנחלה
1	אזור תעשייה

אין ספק שקרקע ומבנים הם משאבים חיוניים בהקמת עסק. זמינות המבנים שהתפנו היא שיקול מרכזי בהחלטת בעלי המשקים למקם את העסק בנחלה כפי שנראה בהמשך. ישנה ללא ספק העדפה גבוהה יחסית למקור תעסוקה המצוי קרוב לבית בתחום המושב, במיוחד לגבי עסקים הקשורים בפעילות החקלאית ועסקים המופעלים על-ידי נשים.

5.3.2.2. תקופת ההקמה

שאלה בפני עצמה היא מתי הוקמו העסקים במושבים. איור 5.1 מציג את התפלגות שנת היסוד של העסקים בחלוקה לחמש תקופות. מן הראוי להדגיש שהלוח מציג רק עסקים שנוסדו בעבר וממשיכים להתקיים גם היום. מן התשובות ידוע כי לשבעה מן המרואיינים היו במשך השנים עסקים אחרים שנסגרו בינתיים, אך על אלה אין כל מידע לגבי מועד הקמתם וסגירתם. הנתונים מראים שקיימת מגמה ברורה של גידול במספר העסקים הממוצע הנוסדים בכל שנה עד לשנת 1996, כאשר מאז 1996 ואילך קצב הפתיחה השנתי התייצב במידת מה ובממוצע נפתחו כמעט ארבעה עסקים בשנה. טבלה 5.17 מוסיפה מידע על מספר העסקים שנפתחו בכל תקופה על פי אזור. השנים 1996 – 2005 הן תקופה בולטת עבור דרום מזרח המטרופוליין: כמעט שני שלישים מהעסקים באזור נפתחו בתקופה זו. בעמקים שתי התקופות הבולטות הן לפני 1991 ומשנת 2001. בצפון בולטות שתי התקופות שלפני 1991 ובין השנים 1996 ל-2000. בדרום רוב העסקים הם חדשים ונוסדו רק אחרי שנת 2000.

איור 5.1: פתיחת עסקים לפי תקופה וממוצע פתיחה לשנה

טבלה 5.17: התפלגות העסקים על פי תקופת הקמה ואזור (אחוזים ומספרים)

שנת הקמה	מטרו דר'-מז'	מטרו צפון	עמקים	דרום	צפון	סה"כ
לפני 1991	(3) 27.3	(6) 21.4	(5) 33.3	(0) 0	(7) 36.8	(21) 26.9
1991 – 1995	(0) 0	(4) 14.3	(1) 6.7	(0) 0	(3) 15.8	(8) 10.3
1996 – 2000	(4) 36.4	(8) 28.6	(3) 20.0	(0) 0	(6) 31.6	(21) 26.9
2001 – 2005	(3) 27.3	(6) 21.4	(4) 26.7	(4) 80.0	(2) 10.5	(19) 24.4
אחרי 2005	(1) 9	(4) 14.3	(2) 13.3	(1) 20.0	(1) 5.3	(9) 11.5
סה"כ	(11) 100	(28) 100	(15) 100	(5) 100	(19) 100	(78) 100

5.3.3 אפיון היזמים

במרבית המקרים (75% מהעסקים) יזמי העסק הם בעלי המשק, הבעל או אשתו או שניהם יחד (טבלה 5.18). בעלי המשק משתתפים כיזמים גם ב-5% נוספים מן העסקים יחד עם אדם נוסף. בני דור ההמשך הם היזמים בכ-15% מן העסקים. בדרך כלל היזמים הם גם מנהלי העסק. תופעה זאת בולטת במיוחד בין בני דור ההמשך, שרובם מעדיפים את הפעילות העסקית על פני הפעילות החקלאית. מעורבותם בעסקים מתבטאת ברוב המקרים בייזום ובניהול העסק ולא רק בתעסוקה. תופעה זאת תואמת מגמות שנמצאו במדינות אחרות, לפיהן קיום מקור הכנסה לא-חקלאי מעודד את הישארות הבנים במשקי הוריהם.

טבלה 5.18: יזם העסק

היזם	שכיחות	אחוז
בעל המשק	27	34.62
בעלת המשק	21	26.92
שני בני הזוג	11	14.10
דור המשך	12	15.38
בעל המשק ובן/בת	1	1.28
בעלת המשק ובן/בת	2	2.56
בן/בת משפחה אחר/ת	3	3.85
שני בני הזוג + חיצוני	1	1.28
סה"כ	78	100.00

5.3.4 מאפייני גורמי הייצור של העסק

5.3.4.1 שטח העסק

מרבית העסקים הם קטנים יחסית בשטחם. כמחצית בעלי העסקים שדיווחו על גודל השטח של העסק ציינו שהוא מגיע עד 100 מ"ר בלבד (טבלה 5.19). הממוצע של קבוצת הגודל השכיחה ביותר - 51 - 100 מ"ר - עומד על 75 מ"ר. חמישה עסקים בלבד משתרעים על שטח גדול מדונם. אלה הם עסקים המתבססים על פעילות חקלאית, בעיקר משתלות, והם גם מטילים כלפי מעלה את הערך הממוצע של שטח העסקים, המגיע ל- 560 מ"ר. בחינת הגודל הממוצע של העסק לפי סוג העסק מראה בבירור כי העסקים תלויי חקלאות הם אכן הגדולים ביותר ושטחם הממוצע מתקרב ל- 1500 מ"ר (טבלה 5.20). לעומת זאת עסקים בתחום שירותי קהילה הם באופן יחסי צרכנים קטנים של שטח - כ-130 מ"ר בלבד. עסקים אלה עשויים להתמקם בחדר בתוך מבנה המגורים או במבנה ייעודי בחצר המשק.

טבלה 5.19: התפלגות שטח העסק (מ"ר)

שטח העסק	שכיחות	אחוז
<50	11	16.92
51-100	21	32.31
101-150	16	24.62
300-1000	12	18.46
1000+	5	7.69
סה"כ	65	100.00

טבלה 5.20: ממוצע גודל השטח לעסק על פי סוג העסק (מ"ר)

סוג העסק	שכיחות	ממוצע שטח (מ"ר)
תלוי חקלאות	19	1477.7
תיירות ופנאי	18	265.6
שירותי קהילה	11	128.6
אחר	17	124.4
סה"כ	65	560.8

5.3.4.2 העובדים בעסק

מרבית העסקים מעסיקים שכירים לצד בני משפחה. למעשה בממוצע על כל 1.3 בני משפחה מועסקים 3 שכירים, ובסך הכל ממוצע מספר העובדים בעסק הוא 4.3. ממכלול הנתונים (שלא כולם מופיעים בטבלה) נמצא שכשליש מהעסקים מעסיקים בין עובד אחד לשניים, וכ-28% מן העסקים מעסיקים 3 עובדים ויותר. עשרה עסקים מעסיקים כל אחד יותר מ-10 עובדים, מחציתם מעסיקים יותר מ-16 עובדים. פירוש הדבר שהממוצע הגבוה נובע ממספר קטן יחסית של עסקים גדולים. מתוך 79 העסקים שנסקרו 21 מעסיקים בן משפחה אחד בלבד בפחות ממשרה מלאה. ממוצע המועסקים הגבוה ביותר נמצא בעסקים תלויי חקלאות (6.5) והנמוך ביותר בתיירות ופנאי, בהם מועסקים בממוצע פחות משני מועסקים (טבלה 5.21).

טבלה 5.21: ממוצע מספר עובדים לעסק על פי סוג העסק

סוג העסק	שכיחות	ממוצע מספר עובדים
תלוי חקלאות	26	6.5
תיירות ופנאי	12	1.7
שירותי קהילה	22	3.5
אחר	19	4.8

5.3.4.3 מקורות המימון

מעבר לקרקע וכוח עבודה גורם ייצור חשוב הוא ההון העומד לרשות היזם. בין מקורות המימון השוטפים של העסק בולט מעל לכל המקור המוגדר כהכנסות השוטפות של העסק; 58 עסקים נשענים על מקור זה וממוצע העצמה היחסית של אלה שציינו אותו הוא 2.9 על סולם בין 1 ל-3. ללא ספק זהו ביטוי לאופי היזמות ולזמינות של מקורות מימון רלוונטיים. חשיבות מסוימת יש למקורות עצמיים שאינם מתוך העסק (עצמה יחסית – 2.2 על אותו סולם), להכנסות מן המשק החקלאי, ובמידה פחותה לבנקים. רק שלושה עסקים זכו למימון ממשלתי.

5.3.4.4 משאבי ידע

בסיס הידע המקצועי של מרבית היזמים בעת ההקמה הוא משאבי הידע האישיים. כמעט שלושה רבעים מהיזמים התבססו בעת הקמת העסק על ההשכלה הפורמלית וההכשרה המקצועית שלהם (טבלה 5.22). ניסיון מקצועי קודם, אשר נרכש על בסיס תעסוקה שקדמה להקמת העסק, הוא

המשאב השני בחשיבותו. למעלה ממחצית היזמים נסמכו על מקור ידע זה. הנתונים מבליטים את העובדה שהקמת העסק נשענה יותר מכל על ידע אישי ומעט מאד על תמיכה חיצונית של גורמים מוסדיים.

טבלה 5.22: מקורות ידע מקצועי בעת ההקמה

מקורות ידע מקצועי	% מכלל העונים
השכלה פורמלית/הכשרה מקצועית	73.7
ניסיון מקצועי קודם	53.9
חונך של מט"י	10.5
קורס הכשרה לחקלאים	9.6

5.3.5 רישות העסק

5.3.5.1 לקוחות וספקים

לכל עסק יש מאפייני רישות האופייניים לעסק וגם לענף אליו הוא משתייך. במושג רישות הכוונה היא לקשרים עם לקוחות, ספקים, מקורות ידע ומידע ואופן פרסום העסק. מערך הרישות הוא מרכיב מרכזי בהון החברתי העומד לרשות היזם (והעסק) במארג פעולותיו השונות, והינו מרכיב חשוב בהמשך קיומו והתרחבותו.

התפלגות הלקוחות והספקים של העסקים השונים מוצגת בטבלה 5.23. הנתונים מצביעים על העובדה שכמחצית מן הלקוחות הם מן האזור בו ממוקם העסק; מהיישוב עצמו ומיישובים סמוכים. בהשוואה, הפיזור של הספקים הרבה יותר גדול, כאשר כשתי חמישיות מהם מפוזרים בכל הארץ וכשליש הם מהאזור בו ממוקם העסק.

טבלה 5.23: התפלגות הלקוחות והספקים - ערכים ממוצעים*

אזור	ממוצע לקוחות (%)	ממוצע ספקים (%)
היישוב	13.1	6.4
יישובים סמוכים	37.3	29.2
גוש דן	11.2	15.5
כל הארץ	33.7	40.9
ח"ל	1.9	7.2

*הערכים אינם מסתכמים בדיוק ל-100 אחוזים כי סך כל העונים אינו אחיד בכל תשובה

5.3.5.2 מקורות מידע

טבלה 5.24 מציגה את מקורות המידע בהם נעזרו היזמים כדי לקדם את עסקיהם, בסדר יורד של ממוצע עצמת החשיבות שהם ייחסו להם (על פני מדרג ערכים 1-3). העצמה הגבוהה ביותר ניתנה למידע הנרכש ונאסף מעסקים דומים – באותו ענף ותחום. זוהי מגמה של התנהגות חיקוי המאפיינת עסקים קטנים. שני הגורמים הבאים בחשיבותם הם בעלי מקצוע ולקוחות,

שמשמעותם היא שהיזם ער לאופי הביקושים המתקיים בענף ובעסק בו הוא פועל. מעניין שהספקים מקבלים ערך נמוך יחסית כמקורות מידע וכך גם הגופים המוסדיים.

טבלה 5.24: מקורות מידע עכשוויים

מקורות מידע עכשוויים	מספר העונים	עצמה יחסית
עסקים דומים	48	2.81
בעלי מקצוע	53	2.47
לקוחות	51	2.33
ספרות מקצועית	37	2.27
אינטרנט	48	2.25
השתלמויות	37	2.08
ספקים	44	2.00
גופים מוסדיים תומכים	12	2.00

5.3.5.3 פרסום

בעידן הנוכחי המעבר לפרסום אינטרנטי מקובל וזול יחסית. זהו גם אופן הפרסום המקובל ביותר על היזמים, כאשר למעלה ממחציתם פונים למקור זה (טבלה 5.25). שלטים, בעיקר על העסק או בכניסה ליישובים, הם המקור הבא בחשיבותו. עסקים מסדר גודל קטן, כמו מרבית העסקים במחקר, אינם נוטים לפנות לעיתונות ארצית, ושיעורם של אלה כאן מגיע כ- 10% בלבד.

טבלה 5.25: צורת פרסום העסק

צורת פרסום	% מכלל העונים
אינטרנט	56.9
שלטים ביישוב או באזור	45.8
עיתונות מקומית	26.4
דפי זהב	22.2
פרסומים מקצועיים של הענף	18.1
גלויות	13.9
עיתונות ארצית	11.1

5.4 הקשר בין המשק והעסק

הרוב המכריע של העסקים קשורים לפעילות של המשק החקלאי, אם בקשר משפטי ואם בקשר כלכלי. הקשר המשפטי בין המשק והעסק בולט במיוחד בעסקים תלויי חקלאות, כאשר כמעט שני שלישים מהמשיבים מדווחים על קשר כזה (טבלה 5.26). לעומת זאת אין כמעט קשר משפטי עם עסקים בתחום שירותי הקהילה.

טבלה 5.26: קיום קשר משפטי בין העסק והמשק לפי סוג העסק

סוג העסק	שכיחות	% עסקים בעלי קשר משפטי עם המשק
תלוי חקלאות	23	65.2
תיירות	17	52.9
שירותי קהילה	11	9.1
אחר	17	23.5

הקשרים הכלכליים בין העסק והמשק מתבטאים בדרכים שונות. טבלה 5.27 מציגה קשרים אלה בסדר יורד של שכיחות הקשר עבור 75 משקים שהשיבו על שאלה זו. הקשר הבולט ביותר הוא ניצול משאבי המשק החקלאי, עליהם נמנים בעיקר מבנים ותוצרת חקלאית, על-ידי העסק. בנוסף לכך ציינו כ-60% מן המרואיינים כי העסק מאפשר להם להשאיר בידיהם חלק גדול יותר של ההכנסה מן המשק וגם להשקיע מרווחי העסק במשק החקלאי. מעצם ההגדרה של סוג העסק, בולט הקשר החזק עם המשק כאשר העסק הוא תלוי חקלאות, ובמידה מסוימת גם כשהעסק הוא בתחום התיירות והפנאי. ביטוי לכך ניתן למצוא בטבלה 5.28. ממצא מעניין נוסף בטבלה זו הוא התרומה של העסק להמשך קיומו של המשק. עבור קרוב לשני שלישים מן המשיבים בכל סוגי העסקים, מלבד העסקים שהוגדרו כאחרים, ההכנסה מן העסקים היא גורם חשוב במימון המשק החקלאי, ובוודאי גם בהמשך קיומו.

טבלה 5.27: קשר כלכלי בין המשק והעסק

סוג הקשר	מספר עונים	% מכלל העונים
מבוסס על משאבי המשק	60	80.0
מאפשר להשאיר למשפחה חלק יותר גדול מהכנסת המשק	46	61.3
ההכנסות מושקעות בחלקן במשק	43	57.3
המוצר מבוסס על הפעילות החקלאית	38	50.7
ההשקעה בעסק באה מהכנסות המשק	34	45.3
ישנם עובדים משותפים למשק ולעסק	31	41.3
אחר	9	12.0

טבלה 5.28: שיעור המציינים קשר כלכלי בין העסק והמשק על פי סוג העסק וסוג הקשר (%)

סוג העסק	סוג הקשר			
	מוצרים נובעים מפעילות חקלאית	מותיר חלק גדול מההכנסה במשק	השקעה בעסק נובעת מהכנסות המשק	הכנסות מהעסק מושקעות במשק החקלאי
תלוי חקלאות	96	79	58	63
תיירות ופנאי	48	57	52	67
שירותי קהילה	8	58	17	58
אחר	22	44	39	39

היבט נוסף של הקשר בין סוג העסק לבין המשק הוא שיעור בעלי המשקים המעבדים את משקם על פי סוג העסק שהם מפעילים (טבלה 5.29). גם כאן קיים ממצא ברור לפיו שיעור גבוה של משקים שיש בהם עסקים תלויי חקלאות מעובדים באורח מלא על-ידי בעליהם. נטייה גבוהה יחסית לעיבוד המשק באורח מלא קיימת גם בענף התיירות והפנאי. מן הראוי אם כן להדגיש ששני סוגי ענפים אלה תומכים בהמשך עיבוד הקרקע והשימוש במשאבי המשק החקלאי לייצור החקלאי.

טבלה 5.29: שיעור בעלי המשקים המעבדים את משקם באורח מלא לפי סוג העסק

סוג העסק	שכיחות	% המעבדים את משקם באורח מלא
תלוי חקלאות	26	73.1
תיירות ופנאי	22	68.2
שירותי קהילה	12	41.7
אחר	19	57.9

מתשובות המרוויינים ניתן גם ללמוד שמשקים שיש בהם עסקים תלויי חקלאות מעבדים בממוצע את השטח הגדול ביותר (כ-100 דונם), כמעט פי חמש ממשקים שהעסק בהם הוא בתחום של שירותי קהילה (כ-21 דונם).

5.5. מקורות ההכנסה של משקי הבית

התייחסות למשקלם של מקורות ההכנסה השונים בסך כל הכנסת משק הבית מופיעה בטבלה 5.30. מן הטבלה נראה כי בממוצע מקור ההכנסה החשוב ביותר של משקי הבית המשלבים חקלאות ופעילות עסקית הוא העסק, ואחריו בה המשק. בנתונים אלה יש מידה של אי-דיוק, משום שחלק מן המרוויינים לא הבחינו בהכנסה בין המרכיב המשקי והמרכיב העסקי ולכן חולקה ההכנסה לצורך הניתוח באורח שרירותי לשני חלקים שווים. מעט יותר מ-20% בממוצע מבעלי המשקים שענו לשאלה זו מפיקים הכנסה גם ממקורות נוספים – עבודה כשכירים או כעצמאים בחוץ והשכרת נכסים – שטחים ומבנים. מרבית משקי הבית שמפיקים אחוז משמעותי מהכנסתם מהשכרת מבנים מפעילים עסקים בתחום שירותי הקהילה והתיירות, והענפים המרכזיים במשקיהם הם שוליים מבחינת תרומתם להכנסת משק הבית כמו דיר, לול, זיתים ופרדס. השיעור הממוצע של הכנסת משק הבית מן העסק נעה בין 38.9% בעסקים תלויי חקלאות עד 47.4% בעסקי תיירות. בשירותי קהילה השיעור הוא 42.5% ובעסקים אחרים 46.3%. ההבדלים אינם גדולים. יחד עם זאת, בהנחה שעסקי התיירות (וגם שירותי הקהילה) נשענים בעיקר על תעסוקת נשים, משתמעת מכך חשיבותה של תרומת הנשים להכנסת משק הבית. ממצאים דומים לגבי שיעור התרומה של יזמות נשים להכנסת משק הבית נמצאו גם במחקר שנערך לאחרונה במושב המועצה האזורית לב השרון (סעדה, 2007).

טבלה 5.30: משקל המקורות השונים בהכנסת משקי הבית (אחוזים ומספרים)

מקורות ההכנסה של משקי הבית						
השכרת מבנים ושטחים	עסק עצמאי בחוץ	עבודת חוץ כשכיר	עסק	משק חקלאי	שיעור ההכנסה	
(58) 78.4	(68) 91.9	(48) 64.9	(6) 8.1	(12) 16.2	0	
(13) 17.6	(4) 5.4	(16) 21.6	(31) 41.9	(36) 48.6	עד 40%	
(3) 4.1	(1) 1.4	(7) 9.5	(26) 35.1	(20) 27.0	40-70%	
0	(1) 1.4	(3) 4.1	(11) 14.7	(6) 8.1	70-100%	
(74) 100.0	(74) 100.0	(74) 100.0	(74) 100.0	(74) 100.0	סה"כ	
5.1	3.2	14.3	43.4	32.3	ממוצע	

5.6 דגמים של משקים משלבים

מניתוח ראשוני של השאלונים ניתן היה להבחין בדפוסים שונים של שילוב בין המשק החקלאי לבין העסק הלא-חקלאי המאפיינים את קבוצת בעלי המשקים שנכללו במחקר. ממד אחד של השוני היה גודל המשק החקלאי, שבא לידי ביטוי בשטח המעובד על-ידי בעל המשק ובמספר העובדים (בני משפחה ושכירים). ממד שני היה גודל העסק שנמדד בשטח העסק ובמספר העובדים בו. ממד שלישי היה סוג העסק, וממד רביעי היה התרומה היחסית של המשק ושל העסק להכנסת משק הבית.

כך ניתן היה לזהות כי רוב המשקים הגדולים מפעילים עסק הנובע מפעילות המשקית (משתלות, שיווק, מיון ירקות, יקבים, תיירות חקלאית ועוד). בחלק מן המשקים האלה המשק והעסק משולבים ובעליהם אינם מבחינים בין התרומה היחסית של כל אחת מן הפעילויות להכנסת משק הבית. קבוצה אחרת היא של בעלי עסקים גדולים יחסית, אשר מפעילים במקביל משק בגודל בינוני, ועיקר הכנסתם בא מן העסק. קבוצה שלישית כוללת חקלאים המשלבים משק בגודל בינוני עד קטן ועסק בגודל בינוני עד קטן, המופעל במקרים רבים על-ידי בעלת המשק (בעיקר שירותי קהילה ועסקי תיירות), והם משלימים את הכנסתם על-ידי עבודה מחוץ למשק של אחד מבני הבית, או על-ידי השכרת מבנים למגורים ולעסקים ו/או החכרת שטחים חקלאיים.

ניסיון לתת ביטוי סטטיסטי להתרשמות הראשונית העלה את התוצאות המופיעות בטבלה 5.31. הטבלה מבוססת על ניתוח אשכולות שבאמצעותו חולקו התצפיות לשלוש קבוצות⁶. נערכו כמה סבבים של הניתוח, שהראשון בהם כלל מספר רב יותר של משתנים, ובאלה שבאו אחריו הוצאו משתנים שלא נמצאה בהם שונות משמעותית. כמו כן נבדקו האפשרויות לחלק את התצפיות לארבעה או חמישה אשכולות. בכל הניתוחים נמצא אשכול מרכזי שכלל כשני שלישים מן התצפיות (אשכול 2 בטבלה), כאשר שאר התצפיות קובצו בשנים עד ארבעה אשכולות קטנים, בהתאם למספר האשכולות באותו סבב. הטבלה מציגה את החלוקה לשלושה אשכולות על-פי רוב המשתנים שנכללו בניתוח, למעט שניים שהוצאתם לא השפיעה באופן משמעותי על התוצאות.

⁶ חשוב לציין כי מן הניתוח הוצאו 8 משקים בשל ערכים חריגים של גודל העסק (בעיקר משתלות ששטחן נמדד בדונמים ולא במ"ר) או בשל ערכים חסרים. מספר המשקים הגדולים באוכלוסיית המחקר הוא אפוא גדול יותר מן הרשום בטבלה.

טבלה 5.31: התפלגות המשקים שנכללו במחקר לפי אשכולות

ממוצעים לפי אשכול			משתנים
אשכול 3 (N=12)	אשכול 2 (N=52)	אשכול 1 (N=8)	
57.4	41.03	70.64	שטח מעובד (דונם)
2.53	2.50	2.89	מספר העובדים במשק
444	102	1016	שטח העסק (מ"ר)
6.24	2.74	6.25	מספר העובדים בעסק
17.5	31.19	51.42	% ההכנסה מן המשק
64.1	37.80	54.62	% ההכנסה מן העסק
33.4	19.2	62.5	% עסקים תלויי חקלאות
25.0	32.7	25.0	% עסקי תיירות ופנאי
16.7	17.3	12.5	% עסקים של שירותי קהילה
25.0	30.8	0	% עסקים אחרים

מן הטבלה ניתן לזהות כי האשכול הראשון, שהוא הקטן מכולם, מכיל בעיקר את המשקים החקלאיים הגדולים, עם שטח מעובד ממוצע של 70 דונם. כפי שצוין כבר לפני כן מספר העובדים שנרשם אינו משקף את המציאות משום שחלק מן הנשאלים לא ציין את מספר העובדים הזרים המועסקים במשק, או את אופי העסקתם (חלקית, עונתית וכדומה). רוב העסקים במשקים אלה קשורים בפעילות החקלאית ורק במקרה אחד מדובר בעסק הנותן שירות לקהילה ומופעל על-ידי בעלת המשק. אין בקבוצה זו עסקים שהוגדרו כאחרים. התרומה היחסית של המשק ושל העסק להכנסת משקי הבית היא דומה, אבל הסיבה לכך היא שברוב המקרים הבעלים לא הפרידו בין שני מקורות ההכנסה, ולכן יוחסה מחצית ההכנסה למשק ומחציתה לעסק.

האשכול השלישי, ובו 12 משקים, מכיל בעלי משקים המפעילים עסקים גדולים יחסית ומסוגים שונים, אבל גם המשק החקלאי פעיל והשטח המעובד הממוצע מתקרב ל-60 דונם (כפליים מגודל הנחלה השכיח). יחד עם זאת כשני שלישים בממוצע מן ההכנסה נובעים מן העסק ופחות מ-20 אחוזים מן המשק החקלאי.

האשכול השני, והגדול מכולם, מכיל את בעלי המשקים המשלבים (בערכים ממוצעים) משק בינוני או קטן ועסק בינוני או קטן בצירופים שונים, ומפיקים מהם כשני שלישים מהכנסת משק הבית. כשליש מן העסקים הם עסקי תיירות ופנאי ושליש נוסף – עסקים שאינם קשורים למשק או לקהילה. שיעור העסקים הנובעים מן החקלאות באשכול זה נמוך יחסית ואינו מגיע ל-20 אחוזים. לחלק ניכר מבעלי המשקים באשכול זה יש מקור הכנסה נוסף מעבודה בחוץ או מהשכרת שטחים ומבנים.

הניתוח הסטטיסטי אינו מאפשר לשקף את מלוא המגוון של דגמי השילוב הקיימים בשטח. יחד עם זאת יש בו כדי להעיד על מידה רבה של יזמות בקרב המרואיינים, המבקשים, כל אחד בדרכו הוא ובהתאם לכישוריו ולהזדמנויות הפתוחות בפניו, למצות את מירב האפשרויות להרחיב את מקורות התעסוקה והפרנסה שלהם, ובה בעת לשמור על המשק החקלאי שלהם כמשק פעיל ברמה זו או אחרת. ניתן אפוא לטעון כי הממצאים מצביעים באופן כללי על שלושה דגמי-על של אסטרטגיית הישרדות של משקי בית חקלאיים. אלה בוחרים את מקורות הכנסתם בהתאם

לזמינות המשאבים העומדים לרשותם (הון, כוח עבודה, קרקע וכישורים), בהתאם לתנאים המקומיים והאזוריים ולהזדמנויות והחסמים שהם מעמידים בפניהם, ובהתאם למדיניות (או היעדר המדיניות) של הגופים המוסדיים המשפיעים על התהליכים המתרחשים במרחב הכפרי.

5.7 סיכום

האם ניתן לומר על סמך הממצאים כי קיומו של עסק במשק יוצר תנאים שעל בסיסם כדאי להמשיך ולהפעיל את המשק החקלאי? במחקר שנערך לפני מספר שנים במשקי בית מושביים שהוגדרו "דור צעיר" – שגיל בעליהם עד גיל 40 (סופר, 2002), נמצא, שאם קיים עסק בנחלה בעלי הנחלה אינם מעבדים במוצע כ- 61 אחוז מהקרקע העומדת לרשותם. ממצאי המחקר הנוכחי מצביעים על מגמות אחרות, אולי בשל שיעורם הנמוך יחסית של נציגי הדור הצעיר בין המרואיינים. כשני שלישים מן המשקים מעובדים במלואם ורבים מהם מעבדים שטחים גדולים יותר משטח הנחלה שברשותם. עם זאת יש הבדלים בשיעורי העיבוד לפי סוג העסק, כאשר שיעורי העיבוד הגבוהים ביותר נמצאים מטבע הדברים במשקים שהעסקים בהם תלויי חקלאות, והנמוכים ביותר במשקים שהעסקים בהם הם שירותי קהילה. בחלק ממשקים אלה החקלאות מצומצמת מאוד וניתן להגדירה כחקלאות תחביב, והדבר בא לידי ביטוי גם בסוג הענף העיקרי כמו פרדס או זיתים.

ברוב המשקים המשק והעסק משולבים במידה זו או אחרת, אם בקשר משפטי ואם בקשר כלכלי. הממצאים מצביעים על תרומתו המשמעותית של העסק להמשך פעילותו של המשק החקלאי, בעיקר באמצעות השימוש בהכנסות העסק להשקעה במשק. גם מדבריהם של בעלי המשקים לגבי כוונותיהם לעתיד ניתן להבין כי הם רוצים להמשיך בפעילותם המשקית לאורך זמן, אבל מכיוון שלא ניתן להתפרנס מן החקלאות בלבד, הם בחרו לפתח פעילות כלכלית נוספת בתחומי המשק, אם בעצמם או על-ידי בני משפחה אחרים, ובכלל זה גם בנים ובנות. בנושא זה נראה כי ממצאי מחקר הדור הצעיר רלוונטיים גם למחקר הנוכחי, שכן במקרים בהם יש דור המשך במשק, הבנים נוטים להתרכז יותר בפעילות העסקית מאשר בפעילות המשקית.

פרק 6: מניעים, זרזים וחסמים לפיתוח עסקים במשקים חקלאיים

יזמות עסקיות בכלל, ובמרחב הכפרי בפרט, מונעת על-ידי שתי קבוצות של גורמים: גורמי משיכה (pull) וגורמי דחיפה (push). גורמי משיכה נובעים במקרים רבים משאיפות אישיות כגון: שאיפה לעצמאות ושליטה על הפעילות הכלכלית, שאיפה למימוש עצמי, עניין מקצועי, צורך בהישגיות, יכולת לזהות ורצון לנצל הזדמנויות עסקיות, רקע משפחתי בעסקים וכדומה. בין גורמי הדחיפה מצויים אילוצים אישיים ומשפחתיים כגון: מצוקה כלכלית, ירושה, חוסר שביעות רצון מהעיסוק הנוכחי וכדומה. יחד עם זאת לא כל מי שמנסה לפתח עסק עצמאי אכן מצליח. סיכויי ההצלחה, או הכישלון, מותנים לא רק בנתונים האישיים של היזם, אלא גם בסביבה העסקית, החברתית והממסדית שבתוכה הוא פועל. במקרים רבים ההחלטה לפתוח עסק היא תוצאה של מכלול גורמים הפועלים במשולב על היזם הפוטנציאלי ולא תמיד ניתן להפריד בין השפעותיהם. פרק זה עוסק בשאלה מה גורם לבעל משק חקלאי פעיל בישראל להקים בתוך נחלתו עסק נוסף לצד החקלאות? מה הם השיקולים המניעים אותו ומה הם הגורמים המעודדים או מעכבים את פעילותו, הן בשלב ההקמה והן במהלך התפתחותו של העסק?

6.1 המניעים להקמת עסק לא-חקלאי ליד המשק

מן הספרות (קמחי, 2004; 2002; Lim et al., 1992; Fuller and Bolman, 2004) מתברר כי במסגרת אסטרטגית הישרדות מקובלת של משקי בית חקלאיים, רבים מתוך אלה המחפשים מקור להשלמת הכנסתם, מפנים חלק מכוח העבודה המשפחתי לעבודה מחוץ למשק החקלאי. העובד בחוץ יכול להיות כל אחד מבני משק הבית - בעל המשק, בעלת המשק או אחד מבני דור ההמשך (Robinson, 2004; Alston, 2004; Jervell, 1999). הבחירה בעסק עצמאי, ולא בעבודת חוץ, מצביעה מצד אחד על משאבים או על הזדמנויות המאפשרים את פיתוח העסק, ומהצד האחר על אופים, כישוריהם ונטיותיהם של בני משק הבית.

בעלי המשקים שנכללו במחקר נשאלו שתי שאלות לגבי מניעיהם בפיתוח העסק הלא-חקלאי: האחת - מה היו השיקולים שהניעו אותם להקים עסק לא-חקלאי בנחלה? והאחרת - מדוע העדיפו להקים עסק על פני יציאה לעבודה מחוץ למשק? מתוך מכלול התשובות לשאלה הראשונה ניתן לזהות שלוש קבוצות של מניעים להקמת העסק: קבוצה אחת כוללת את המניעים הכלכליים הקשורים בהכנסה והמבטאים את הירידה ברווחיות המשק החקלאי ומכאן את הצורך הכלכלי של המשפחה לפתח מקור הכנסה משלים לחקלאות. כמעט כל הנשאלים (88%) ציינו צורך זה כגורם להקמת העסק (טבלה 6.1). קבוצה שנייה מתמקדת ברצון לנצל משאבים פיסיים, והיא משקפת את היתרון היחסי של בעלי משקים חקלאיים בבואם ליזום עסק לא-חקלאי. יתרון זה, המוכר גם ממדינות אחרות, הוא הזמינות של גורמי ייצור שהתפנו מן הפעילות החקלאית - מבנים, כוח אדם והון, וכן גם משאבי ידע. הקבוצה השלישית מתייחסת למניעים אישיים ומקצועיים ומצביעה על התפיסה היזמית של מרבית הנשאלים. תפיסה זו באה לידי ביטוי במשקל הגבוה יחסית של מניעים כמו היכולת לזהות ביקוש למוצר או לשירות (80%), לנצל רעיון עסקי

שפותח על-ידי אחד מבני משק הבית (65%) ולהשתמש בידע מקצועי שנצבר בעיסוק קודם (56%). לאלה יש להוסיף את הרצון למימוש עצמי באמצעות העסק החדש (60%).

בדרך כלל נמצא גם מתאם ביו שיעור המציינים את המניעים השונים לבין העצמה היחסית או המשקל שניתן לכל מניע. כך, לדוגמה, המניע של חיפוש מקור הכנסה משלים, שצוין על-ידי הרוב המכריע של הנשאלים, קיבל גם את העצמה הגבוהה ביותר (2.85 בסולם של 1-3) בין המשיבים. מיד אחריו נמצא המניע של זיהוי ביקושים למוצרים או שירותים שהתפתחו ביישוב ובאזור. הרצון לנצל ידע שנובע מעיסוק קודם זכה גם הוא בדירוג גבוה בסולם העצמה, אם כי מספר המשיבים שציינו אותו נמוך יותר. לעומת זאת הרצון לנצל משאבי הון הוזכר רק על-ידי מעטים וגם דירוגו בסולם העצמה נמוך יחסית.

טבלה 6.1: המניעים להקמת העסק הלא-חקלאי

מניעים להקמת העסק	מספר העונים	% מכלל העונים	עצמה יחסית
חיפוש מקור הכנסה משלים	68	88.31	2.85
זיהוי ביקוש למוצר או שירות	62	80.52	2.67
רעיון עסקי שנראה מבטיח	50	64.94	2.57
דרך למימוש עצמי של הזים	46	59.74	2.44
רצון לנצל ידע מעיסוק קודם	43	55.84	2.69
רצון לנצל משאבי ידע מקצועי ליצירת הכנסה	42	54.55	2.61
רצון לנצל מבנים קיימים ליצירת הכנסה	42	54.55	2.54
רצון לנצל משאבי כוח אדם ליצירת הכנסה	36	46.76	2.54
חיפוש חלופה כלכלית לחקלאות	26	33.77	2.16
רצון לנצל משאבי הון ליצירת הכנסה	16	20.78	2.20
הליכה בעקבות חברים במושב שהקימו עסקים	10	13.00	1.67
סה"כ עונים	77	100.0	

מן התשובות לשאלה השנייה ניתן לראות (טבלה 6.2) כי מעבר ליתרון של הקרבה למשק ולבית, המקל על שילוב הפעילות החקלאית והלא-חקלאית, ציינו מרבית הנשאלים את הרצון להיות עצמאיים ולממש את עצמם בפעילות העסקית כמניעים מרכזיים בהעדפתם להקים עסק עצמאי על פני יציאה לעבודת חוץ. גם העצמה היחסית של תשובות אלה היא גבוהה (2.80 ו-2.66 בהתאמה). יחד עם זאת הם ייחסו חשיבות רבה גם לתרומה של העסק החדש להמשכיות המשק החקלאי, כלומר לעובדה שהקמת העסק מאפשרת להם לקיים את המשק החקלאי, ברמה זו או אחרת. כפי שנאמר גם לעיל בתיאור העסקים, חלק לא מבוטל מהם הם עסקים המבוססים על המשק החקלאי, כמו עיבוד התוצרת (יקבים, מחלבות), מכירת מוצרי המשק (פרחים, ירקות), תיירות חקלאית וכדומה. פעילות עסקית מסוג זה מאפשרת לבעלי המשק לא רק לשמור על המשק אלא גם להגדיל את ההכנסה הנובעת מן הייצור החקלאי.

טבלה 6.2: הסיבות לבחירה בעסק עצמאי (ולא בעבודת חוץ) כמקור הכנסה משלים

הסיבות לבחירה בעסק ולא בעבודת חוץ	מספר העונים	% מכלל העונים	עצמה יחסית
היתרון של קרבה למשק ולבית	63	86.3	2.73
הרצון להיות עצמאים	62	84.9	2.80
הרצון למימוש עצמי	58	79.5	2.66
העסק מאפשר את המשכיות המשק	45	61.6	2.60
העסק התפתח מתוך החקלאות	35	47.9	2.57
אין הזדמנויות לעבודת חוץ	30	41.1	2.43
סה"כ עונים	73	100.0	

6.2 גורמים המסייעים לקידום הפעילות העסקית היום

גם היום, כאשר העסקים כבר קיימים, המשאבים הפיסיים העומדים לרשות בעלי המשקים הם גורם מרכזי בקידום הפעילות העסקית שלהם, כפי שניתן לראות בטבלה 6.3, הן על-פי מספר העונים בחיוב לשאלה זו והן על-פי עצמת התשובה (ערך קרוב ל-3 מתוך סולם של 1-3). הקרבה למשק ולבית והמיקום בסביבה כפרית נתפסים גם הם בעיני נשאלים רבים כגורמים המסייעים לקידום עסקיהם. גורם נוסף הוא מערך התשתיות בכפר. מעניין לציין כי כ-30% מן הנשאלים הזכירו את היחס של השכנים כגורם מסייע דווקא, אם כי בהמשך (טבלאות 6.4 ו-6.5) נראה כי בתנאים אחרים זהו גורם מגביל. מנגד, היחס של מוסדות התכנון והרישוי, והזמינות של עובדים מקצועיים ועלותם, צוינו כגורמים מסייעים רק על-ידי שיעור קטן של היזמים, וגם הערכים שקיבלו בסולם הדירוג נמוכים יחסית.

טבלה 6.3: גורמים המסייעים לקידום העסקים היום

גורמים מסייעים	מספר העונים	% מכלל העונים	עצמה יחסית
זמינות שטחים ומבנים	63	84.0	2.86
קרבה למשק	62	82.7	2.84
קרבה לבית	67	89.3	2.82
מערך התשתיות בכפר	42	56.0	2.60
מיקום ביחס ללקוחות	36	48.0	2.56
מיקום בסביבה כפרית	54	72.0	2.48
התאמת הניסיון הניהולי	18	24.0	2.44
מיקום ביחס לספקים ושירותים	20	26.7	2.40
היחס של השכנים	22	29.3	2.36
זמינות הון	12	16.0	2.33
זמינות כוח אדם משפחתי	27	36.0	2.26
היחס של ועד היישוב	17	22.7	2.24
היחס של מוסדות התכנון והרישוי	15	20.0	2.20
זמינות עובדים מקצועיים	16	21.3	2.13
היחס של מוסדות הסיוע	19	25.3	2.10
עלות שכר העובדים	12	16.0	2.08
סה"כ עונים	75	100.0	

6.3 גורמים המגבילים פיתוח עסקים חקלאיים בשלב ההקמה והיום

למרות תרומתם של העסקים, הן להמשכיות המשק החקלאי והן לפרנסת משקי הבית החקלאיים, גם אלה שהצליחו להקים עסקים כאלה נתקלו בקשיים לא מעטים במהלך ההקמה וגם לאחר מכן. חלק לא מבוטל של קשיים אלה נובע מהיעדר תשתית תכנונית ותמיכה מוסדית בפיתוח עסקים במרחב הכפרי.

טבלה 6.4: חסמים לפיתוח עסקים במשקים חקלאיים

חסמים	מספר העונים	% מכלל העונים	עצמה יחסית
בירוקרטיה	59	78.7	2.56
מחסור בהון	58	77.3	2.16
תשתיות לא מתאימות	38	50.7	2.03
ניסיון מקצועי וניהולי לא מספיק	35	46.7	1.83
מחסור בעובדים מקצועיים	26	34.7	1.54
התנגדות של ועד היישוב/השכנים	23	30.7	1.87
סה"כ עונים	75	100.0	

קרוב ל-80% מן הנשאלים ציינו את המכשולים הבירוקרטיים כגורמים שעיקבו את הקמת העסקים, וכ-50% את היעדרן של תשתיות מתאימות (טבלה 6.4). בין המכשולים המוסדיים הוזכרו (גם בראיונות שנערכו עם חלק מן החקלאים), בעיקר חוסר היכולת להסדיר את העסקים ולקבל עבורם היתרי בנייה ורישיונות עסק, אם משום שאין ליישוב תכנית מתאר מאושרת, או משום שכאשר יש תכנית, המגבלות המפורטות בה אינן מאפשרות למעשה הקמת מבנה מתאים בחלקה א' של הנחלה, או משום שהסכומים שמינהל מקרקעי ישראל דורש עבור שינוי הייעוד של הקרקע אינם בהישג ידם של בעלי העסקים. חסם נוסף שצוין על-ידי מרבית המרואיינים (77%) הוא המחסור בהון. רק חלק קטן מבעלי העסקים, בעיקר אלה שהקימו חדרי אירוח, זכה לסיוע ציבורי במימון לצורך הקמת העסק. הרוב (כ-80%) השתמשו בעיקר במקורות עצמיים כמו חסכונות, בהכנסות מן המשק החקלאי שהושקעו בעסק ובהלוואות בנקאיות. משקל נמוך יותר נתנו המרואיינים לקשיים שחוו בעת ההקמה בגלל היעדר ניסיון ניהולי ומקצועי, קושי במציאת עובדים מקצועיים או התנגדויות של מוסדות היישוב ושל השכנים. יחסם של השכנים להקמת עסקים במושבים מתברר כנושא מורכב. במחקרים קודמים נמצא תחילה כי השכנים מסתייגים מן הפיתוח העסקי ואף נלחמים בו. מאוחר יותר נראה כי ההתנגדות הולכת ופוחתת עם השנים (Sofer and Gal, 1996; בורסקי, 1999), ככל הנראה משום שיותר ויותר בעלי משקים מקימים עסקים בנחלותיהם.

שני החסמים הבולטים שצוינו לגבי שלב ההקמה, הבירוקרטיה והמחסור בהון, תופסים את המקומות הראשונים בדירוג הגורמים המגבילים את התפתחות העסק החקלאי גם היום (טבלה 6.5). בנוסף לכך ציינו הנשאלים גם את בעיית כוח האדם – המחסור בעובדים מקצועיים ובעובדים בני משפחה, ועלות שכרם של העובדים כגורם מגביל, אם כי שיעור העונים כאן נמוך

יותר. גם יחסם של השכנים ושל ועד היישוב זוכה לאזכור על-ידי חלק מן העונים, אך כפי שניתן לצפות מן האמור לעיל, עצמת ההשפעה נמוכה יחסית. גם המיקום ביחס ללקוחות, לספקים ולשירותים נתפס כגורם מגביל רק על-ידי כ- 20% מן העונים ובעצמה בינונית עד נמוכה.

ראוי לציין כי שיעור התשובות שהתייחסו לקיומם של גורמים המגבילים את פעילות היזם בשלב ההקמה, גבוה משיעור התשובות המתייחסות למצב הנוכחי. אפשר אולי לשער כי החסמים מורגשים יותר בעת ההקמה, ומי ששורד הצליח ככל הנראה להתגבר על חלק מהם. לעומת זאת אלה שעדיין מרגישים בחסמים, ובעיקר במכשולים הבירוקרטיים ובמחסור בהון, העריכו את עצמתם ברמה גבוהה יותר מאשר בעת ההקמה.

טבלה 6.5: גורמים המגבילים את הפעלת העסק היום

גורמים מגבילים	מספר העונים	% מכלל העונים	עצמה יחסית
מחסור בהון	34	45.3	2.47
היחס של מוסדות הסיוע	11	14.7	2.36
היחס של מוסדות התכנון והרישוי	40	53.3	2.35
מחסור בשטחים ומבנים	3	4.0	2.33
עלות שכר העובדים	23	30.7	2.17
היחס של השכנים	22	29.3	2.09
מחסור בעובדים מקצועיים	24	32.0	2.08
מיקום ביחס ללקוחות	16	21.3	2.06
מחסור בכוח אדם משפחתי	20	26.7	2.05
קרבה למשק	2	2.7	2.00
מיקום בסביבה כפרית	4	5.3	2.00
מערך התשתיות	12	16.0	1.92
היחס של ועד היישוב	23	30.7	1.91
קרבה לבית	4	5.3	1.75
מיקום ביחס לספקים ושירותים	15	20.0	1.73
התאמת הניסיון הניהולי	6	8.0	1.67
סה"כ עונים	75	100.0	

6.4 תפקידם של המוסדות הממלכתיים והציבוריים: מסייעים או מגבילים?

כפי שנאמר כבר קודם לכן, אין בישראל מדיניות כוללנית המכוונת לקדם את גיוון מקורות התעסוקה של תושבי הכפר בצורה מושכלת. לחלקים שונים של הממסד יש מדיניות משלהם, שאינה בהכרח מתואמת עם חלקים אחרים. מטבלה 6.6, כמו גם מתשובות אחרות, מתקבל הרושם כי הנשאלים אינם רואים את המערכת המוסדית בכללותה כגורם בעל השפעה משמעותית על פעילותם. אלה שהתייחסו לתרומתם של הגורמים המוסדיים, לחיוב או לשלילה, ציינו בעיקר את המועצה האזורית, וגם את ועד היישוב, הן כגורמים מסייעים והן כגורמים מגבילים, את המט"י האזורי כגורם מסייע, אם כי בעצמה נמוכה, ואת מינהל מקרקעי ישראל כגורם מגביל ובעצמה יחסית גבוהה. משרד החקלאות מוצג כגורם המסייע מצד אחד ומגביל מהצד האחר, בשני

המצבים בעצמה גבוהה. במלים אחרות, אלה שחשים בהשפעת המשרד, מייחסים לו השפעה חזקה, לחיוב או לשלילה. משרד התיירות נתפס בעיקר כגורם מסייע ומשרד הבריאות בעיקר כגורם מגביל, אם כי השפעתם לא באה לביטוי בעצמה גבוהה. במבט כללי התחושה היא שההתייחסות לגורמים המוסדיים כגורמים מגבילים מאופיינת בעצמות גבוהות יותר מאשר ההתייחסות אליהם כגורמים מסייעים.

טבלה 6.6: גורמים מוסדיים מסייעים ומגבילים פיתוח עסקים

מגביל		מסייע		גורם מוסדי
עצמה יחסית	מספר העונים	עצמה יחסית	מספר העונים	
2.18	28	2.08	25	המועצה האזורית
2.5	28	1.67	3	מינהל מקרקעי ישראל
1.68	19	2.08	12	ועד היישוב
2.67	12	2.57	14	משרד החקלאות
2.33	3	1.86	22	מט"י אזורי
2.06	17	1.25	4	משרד הבריאות
2.5	4	1.83	18	משרד התיירות
2.33	3	2.0	10	רשות לעסקים קטנים
2.5	2	2.0	11	ארגוני חקלאים
3	1	2.11	9	ארגוני בעלי עסקים
	73		73	סה"כ עונים

התמונה הכללית המתקבלת מתשובות המרואיינים היא כי הנטייה להקים עסק היא תוצאה של צורך כלכלי מהצד האחד, ונטיות וכישורים אישיים של בני משק הבית מהצד האחר, ובכלל זה היכולת לזהות הזדמנויות לפיתוח עסקי. מאחר שברוב המקרים, למעט הקמת חדרי אירוח, היזמים אינם זוכים לתמיכה ציבורית משמעותית, ולעומת זאת הם מוגבלים על-ידי גורמים שונים, מוסדיים ואחרים, נראה כי לפחות לגבי הקבוצה הכלולה במחקר זה מדובר ביזמים המצליחים להתמודד במידה זו או אחרת עם המגבלות, וחלקם גם מצליחים להרחיב את פעילותם. יחד עם זאת רבים מהם מדגישים במיוחד את המגבלות והחסמים הנובעים ממדיניות התכנון והמדיניות הקרקעית של מוסדות השלטון.

מן הראוי לציין בנקודה זו כי גם בראיונות הפתוחים שנערכו עם נושאי תפקידים ועם חקלאים הוזכרו החסמים הנובעים מעמדת הממסד כמגבלות העיקריות המונעות גם מעסקים המתאימים למרחב הכפרי להסדיר את מעמדם. בפועל רק עסקים מעטים זוכים ברשיון המיוחל וגם אלה מקבלים אותו רק אחרי שנים של משא ומתן. מלבד הקשיים שמערים מינהל מקרקעי ישראל, שפורטו בפרק השלישי, צוינה גם העובדה כי במועצות אזוריות רבות אין תכנית מתאר לפעילויות לא-חקלאיות ולחקלאי היחיד במושב קשה להתמודד עם הכנת תכנית מתאר נקודתית. עסקים שמוכנים לצאת אל מחוץ לחלקה א' מוצאים כי האפשרויות, בעיקר במרכז הארץ מוגבלות, בין השאר משום שמערכת התכנון מתנגדת להקמת אזורי תעשייה מושביים, ואילו העלויות הכרוכות בהעברה לאזור תעסוקה מרחבי גבוהות מאד, בגלל מחירי הקרקע והארנונה. היו מושבים ששקלו

להיעזר בהחלטות מועצת מקרקעי ישראל המאפשרות הקצאת שטח מתוך המשבצת לייעוד תעשייתי או עסקי, והגיעו למסקנה כי השטח המכסימלי המותר לצורך זה לא יאפשר להם להעביר את כל העסקים הקיימים וגם ליצור אפשרויות לפיתוח לחברים שטרם עשו זאת. לעומת זאת צוין כי למועצה האזורית יכול להיות תפקיד משמעותי בפיתוח עסקים לא-חקלאיים, הן בדרך של סיוע, למשל על-ידי קישור למקורות מימון וליווי מקצועי ופיתוח רשתות של שיתוף פעולה, והן על-ידי הסדרה, ובעיקר מניעה של הפעלת עסקים שאינם מתאימים ליישוב הכפרי, אם בשל גדלם או בשל המפגעים הסביבתיים שהם יוצרים. גם הוועד המקומי יכול לתרום את חלקו בנושא זה. ישנם יישובים שהצליחו למצוא את האיזון הראוי בין הצורך של חבריהם במקור הכנסה נוסף ובין הרצון למנוע מטרדים, ואחרים שנכשלו בכך ובמקרה הקיצוני הפכו בפועל לאזורי תעסוקה. אפשר לשער כי מידת הסולידריות החברתית הקיימת ביישוב היא אחד הגורמים התורמים לגיבוש עמדה משותפת של הציבור ביחס לסוגי העסקים שיוכלו לקום בתוך המושב, וליכולת של הוועד להגן על עמדה זו.

פרק 7: סיכום, מסקנות והמלצות

הניסיון המצטבר בארץ ובעולם מראה שאסטרטגית ההישרדות הכלכלית של משקי בית בכלל, ומשקי בית כפריים בפרט, מתבססת במקרים רבים על פיתוח מגוון של מקורות הכנסה. תופעה זו אינה לגמרי חדשה. היא הייתה קיימת במשק המושבי בעבר, אבל בשני העשורים האחרונים זכתה לתנופה רבתי והאצה. המרכיב החדש יחסית, אשר הולך ותופס מקום מרכזי בין מרכיבי ההכנסה של משק הבית החקלאי, הוא העסק המשפחתי – עסק בבעלות המשפחה המחזיקה בנחלה. בחירה באסטרטגיה הכוללת משק חקלאי פעיל ועסק לא-חקלאי מעידה שבעלי המשק מעדיפים להשתמש במשאבים העומדים לרשותם כדי ליצור מקור הכנסה נוסף בתחומי המשק עצמו על פני נטישת החקלאות.

7.1 ממצאים מרכזיים

הממצאים המרכזיים העולים מן המחקר מתייחסים למאפיינים של משקי הבית המשלבים פעילות חקלאית ועסקית, למאפייני הפעילות הכלכלית שלהם, על שני מרכיביה, למניעים לפתיחת העסק הלא-חקלאי והגורמים המסייעים או מגבילים את הקמתו ואת התפתחותו, ולקשרי הגומלין בין העסק והמשק.

1. רוב בעלי המשקים הם חקלאים ותיקים שמשפחתם מחזיקה במשק שנים רבות, וחלקם, בעיקר באזור העמקים, הם כבר בני הדור השלישי במשק. עם זאת, רובם מבוגרים יחסית והשכלתם השכיחה תיכונית. רק בשליש מן המשקים ישנו דור המשך, אבל רוב הצעירים אינם נוטים לעסוק בפעילות חקלאית בלבד, והם מעדיפים להתמקד בפעילות העסקית. יתרה מזאת. רבים מהם הם היזמים והמנהלים של העסק הקיים בנחלה. תופעה זאת תואמת מגמות שנמצאו במדינות אחרות, לפיהן האפשרות לייצר מקור הכנסה מחוץ לחקלאות מעודדת את הבנים להישאר או לחזור למשקי הוריהם וליישובים הכפריים.

2. מרבית בעלי המשקים מעבדים שטח גדול משטח הנחלה שבבעלותם. בחלק מן המקרים מדובר בשותפויות בין בעלי משקים המבקשים לנצל יתרונות לגודל. מספר העובדים במשקים נע בטווח רחב, מעובד אחד המועסק בחלק קטן מזמנו ועד 37 עובדים, אבל הממוצע הוא שלושה, מהם אחד בן משפחה. ככל הנראה הנתונים מוטים כלפי מטה, מאחר שהדיווח על עובדים זרים לוקה בחסר, ועל כן מספר השכירים העובדים במשקים בפועל גבוה יותר. יש מתאם גבוה בין גודל השטח המעובד לבין מספר המועסקים במשק החקלאי.

3. כמעט כל בעלי המשקים ציינו כי בכוונתם להמשיך ולהפעיל את המשק החקלאי שברשותם, גם אם חלק מהם יסתפקו בחקלאות תחביב בלבד. עם זאת רק כ-20% מן המרואיינים צמצמו לאחרונה את היקף הפעילות שלהם. לעומת זאת, למרות המגבלות הנובעות מתנאי השוק, ממדיניות הממשלה ומהקושי לגייס הון ועובדים, כ-25% מבעלי המשקים הרחיבו את פעילותם, וזאת באמצעות פיתוח ענפים חדשים או הכנסת חידושים טכנולוגיים. אבל גם אלה

שהרחיבו את הפעילות החקלאית ציינו כי לא ניתן להתפרנס מן החקלאות בלבד, ועל כן הקימו בנוסף לכך, בעצמם או ביוזמת בני משפחה אחרים, גם עסק לא-חקלאי כמקור משלים להכנסת משק הבית. מעבר לתרומה של העסק החדש להכנסה, החקלאים מייחסים חשיבות רבה גם לתרומתו להמשכיות המשק החקלאי, ויותר ממחציתם משתמשים בהכנסה הנובעת מהעסק לצורך השקעה במשק החקלאי. ברוב המשקים המשק והעסק משולבים במידה זו או אחרת, אם בקשר משפטי ואם בקשר כלכלי.

4. העסקים בנחלות נחלקים לארבע קבוצות עיקריות – עסקים המבוססים על המשק החקלאי, כמו עיבוד התוצרת (יקבים, מחלבות), מכירת מוצרי המשק (פרחים, ירקות), מתן שירותים לחקלאים אחרים וכדומה; עסקי תיירות ופנאי כמו חדרי קיט, מסעדות, מרכזי מבקרים, תיירות חקלאית ועוד; עסקים המספקים שירותים לקהילה, כמו גני ילדים, משפחתונים, שירותים אישיים וכדומה; ועסקים שאינם קשורים למשק או לקהילה. קיימים הבדלים אזוריים בתפוצת העסקים, כאשר העסקים תלויי החקלאות בולטים באזור העמקים, אבל מצויים גם באזורים אחרים, עסקי התיירות מאפיינים את אזורי הפריפריה ובעיקר את אזור הצפון, ואילו שירותי הקהילה והעסקים האחרים מתמקדים מסביב למטרופולין.

5. עסקים תלויי חקלאות, ובמידה מסוימת גם עסקי תיירות, תומכים באופן ברור בהמשך השימוש במשאבי המשק לייצור החקלאי, ומאפשרים לבעלי המשקים להגדיל את ההכנסה הנובעת מן המשק. עסקי תיירות ושירותי קהילה נשענים במידה רבה על תעסוקת הנשים, אשר תורמות בדרך זו תרומה משמעותית ביותר להכנסת משק הבית, ועל כן גם לשימור, ואולי אף להתרחבות של הפעילות במשק החקלאי. עבור למעלה ממחצית המשיבים ההכנסה מעסקים אלה היא גורם חשוב במימון המשק החקלאי ובודאי גם בהמשך קיומו, ברמה זו או אחרת.

6. מרבית העסקים הם קטנים, הן בשטחם והן במספר העובדים המועסקים בהם. שטחם של כמחצית מן העסקים אינו עולה על 100 מ"ר ושליש מהם מעסיקים בין עובד אחד לשניים. רובם רשומים כעוסק מורשה ורק מיעוטם (כ-20%) רשומים כחברה בע"מ. העסקים הגדולים ביותר הם העסקים תלויי החקלאות, ששטחם מגיע בממוצע ל-1,500 מ"ר בקירוב לעומת 130-260 מ"ר בממוצע ביתר סוגי העסקים. משקים שיש בהם עסקים תלויי חקלאות גם מעבדים בממוצע שטח גדול בהרבה ממשקים שיש בהם עסקים מסוגים אחרים, וכמעט פי חמש מן השטח המעובד על-ידי משקים שהעסק בהם הוא בתחום של שירותי קהילה. גם הקשר המשפטי והכלכלי בין העסק לבין המשק חזק ביותר בעסקים תלויי חקלאות, וחלש ביותר בעסקים שהוגדרו כאחרים.

7. מטבע הדברים בעלי המשקים מנצלים את המשאבים הפיסיים – קרקע ומבנים – העומדים לרשותם לצורך פיתוח עסקיהם. זמינותם של נכסים אלה וקרבתם למשק ולבית הם מניעים מרכזיים בהחלטתם להקים את העסק בנחלה ולא במקום אחר. בנוסף לכך גם משאבי ההון והידע ששימשו את בעלי המשקים בהקמת העסקים באו בעיקר ממקורותיהם העצמיים – חסכונות וסיוע של בני משפחה מהצד האחד וניצול ידע והכשרה מקצועית שרכשו מהצד האחר. תרומתו של הסיוע הציבורי לפיתוח העסקים מועטת ביותר ובאה לביטוי ביעוץ עסקי יותר מאשר בסיוע כספי, מלבד חדרי הקיט שזכו לתמיכה מסוימת ממשרד התיירות.

8. מתשובות המרואיינים ניתן לזהות שלוש קבוצות של מניעים להקמת העסק הלא-חקלאי:

(א) מניעים כלכליים הקשורים בהכנסה והמבטאים את הירידה ברווחיות המשק החקלאי ומכאן את הצורך הכלכלי של המשפחה לפתח מקור הכנסה משלים לחקלאות;
 (ב) הרצון לנצל משאבים זמינים, ובהם משאבים פיסיים, כוח אדם, הון, ידע וכישורים;
 (ג) מניעים אישיים ומקצועיים המשקפים, בין היתר, את הגישה היזמית של העונים, כמו זיהוי ביקוש למוצר או לשירות, רעיון עסקי שפותח על-ידי אחד מבני משק הבית, ניצול ידע מקצועי שנצבר בעיסוק קודם. מניע נוסף בקבוצה זו הוא הרצון למימוש עצמי באמצעות פיתוח העסק.

9. מניתוח הממצאים ניתן לזהות שלושה טיפוסים עיקריים של משקים המשלבים חקלאות ועסק לא-חקלאי:

(א) קבוצה הכוללת את רוב המשקים הגדולים, המפעילים עסק הנובע מפעילות המשק (משתלות, שיווק, מיון ירקות, יקבים, תיירות חקלאית ועוד). בחלק מן המשקים האלה המשק והעסק משולבים ובעליהם אינם מבחינים בין התרומה היחסית של כל אחת מן הפעילויות להכנסת משק הבית;
 (ב) קבוצה הכוללת בעלי עסקים גדולים יחסית, אשר מפעילים במקביל משק ששטחו לרוב גדול משטח הנחלה שברשותם, אבל עיקר הכנסתם נובע מן העסק;
 (ג) הקבוצה הגדולה ביותר, ובה חקלאים המשלבים בצירופים שונים משק בגודל בינוני עד קטן ועסק בגודל בינוני עד קטן. חלק ניכר מעסקים אלה הם עסקי תיירות ופנאי המופעלים על-ידי בעלת המשק. בעלי המשקים בקבוצה זו מפיקים בממוצע כשני שלישים מהכנסת משק הבית מן העסק ומן המשק, והם משלימים את הכנסתם על-ידי עבודת חוץ של אחד מבני הבית, או על-ידי השכרת מבנים למגורים ולעסקים ו/או החכרת שטחים חקלאיים.

10. בין הגורמים שהגבילו את העסק הלא-חקלאי בשלב ההקמה, ומגבילים אותו עד היום, בולטים הבירוקרטיה והמחסור בהון, שתופסים את המקומות הראשונים בדירוג החסמים לפיתוח העסק. החסמים הבירוקרטיים צוינו כמגבלות העיקריות המונעות גם מעסקים המתאימים למרחב הכפרי להסדיר את מעמדם החוקי. מתשובותיהם של בעלי המשקים בהקשר זה נראה כי ההתייחסות לגורמים המוסדיים כגורמים מגבילים מאופיינת בעצמות גבוהות יותר מאשר ההתייחסות אליהם כגורמים מסייעים.

7.2 מסקנות והמלצות

נקודת המוצא לדיון במסקנות המחקר ובהמלצותיו היא כי לעסקים לא-חקלאיים יש תרומה כלכלית חשובה לבעלי המשקים עצמם ולסביבתם, אם כספקי מקומות עבודה, אם כספקי שירותים לקהילה ולאזור הסובב, ואם כבסיס לאירוח כפרי ופעילויות פנאי במקומות המתאימים. לעסקים המופעלים על-ידי החקלאים יש תרומה מכרעת לשימור המשקים החקלאיים והנוף הכפרי ולהמשכיות הקהילה הכפרית. על כן יש ערך רב לקביעת מדיניות שתוביל ליצירת האיזון הראוי בין הצורך לקיים את החקלאות כענף מרכזי בכלכלת המדינה, הצורך לאפשר לאוכלוסייה

החקלאית והכפרית בכלל קיום בכבוד, והצורך לשמר את הצביון הייחודי של המרחב הכפרי. מתן אפשרות לבעלי המשקים לנצל באופן מיטבי של המשאבים המצויים בידיהם היא אחד המרכיבים המשמעותיים של מדיניות זו.

7.2.1 מסקנות עיקריות

1. במצב החוקי הקיים רוב העסקים הם בחזקת עבריינים, משום שהם פועלים ללא היתרים ו/או בניגוד לחוזה עם המינהל. המערכת המוסדית מתייחסת לכל העסקים, ללא הבחנה, כפעילות בלתי רצויה שיש להרחיק אותה מן הנחלות, למעט חדרי קיט, פעילויות פנאי ותיירות חקלאית, שעדיין נתפסים כאפשרות סבירה לגיוון הפעילות הכלכלית של בעלי המשקים החקלאיים.

2. חקלאי המעוניין לעסוק בפעילות לא חקלאית בנחלתו עומד בפני חסמים לא מעטים שמציבה בפניו המערכת המוסדית, ובעיקר מינהל מקרקעי ישראל. אם הוא אינו יכול לעמוד בדרישות, ובעיקר בתשלומים הנתבעים ממנו, ואין לו פתרונות חלופיים להשלמת הכנסתו, התוצאה הצפויה היא שהוא ימשיך בפעילותו הלא-חקלאית גם ללא אישורים וייחשב לעבריין בעיני החוק. הפתרון שנבחר לטיפול בבעיה, שעיקרו הגברת האכיפה, מוביל למעשה לאובדן מקורות תעסוקה פוטנציאליים לתושבי הכפר, בשעה שהפתרון הרצוי הוא לגבש הסדרים הולמים שיאפשרו לתושבי הכפר להתפרנס בכבוד בצורה חוקית, תוך שמירה על צביונו של היישוב הכפרי.

3. במהלך השנים גוברת בממסד, ובעיקר במינהל מקרקעי ישראל ובמערכת התכנון, התפיסה כי יש להגביל את התפתחות העסקים בנחלות, ללא הבחנה של ממש במידת התאמתם לסביבה הכפרית ותרומתם לאוכלוסייה הכפרית. גם המערכות האמורות לסייע לעסקים קטנים אינן מותאמות ברובן לצרכים של עסקים במרחב הכפרי ולכן הם מתקשים להיעזר בהן. למעשה החסמים העיקריים העומדים היום בפני בעלי משקים הרוצים לפתח עסקים לא-חקלאים הם חסמים הנובעים מן המערכת המוסדית.

4. מרבית העסקים ממוקמים במבני משק שאינם משמשים עוד לייעודם המקורי. מדינות אחרות מסייעות לשיקומם של מבנים אלה והסבתם לשימושים אחרים, בהנחה ששימוש חוזר ראוי הוא לא רק כלכלי, אלא תורם במקרים מסוימים גם לשימור המורשת הבנויה של המרחב הכפרי. לעומת זאת בישראל המדיניות הקיימת מערימה מגבלות וחסמים על שימוש חוקי במבנים אלה, הן מן ההיבט התכנוני והן מההיבט של ההסדרים החוזיים עם מינהל מקרקעי ישראל.

5. הבעיה חמורה במיוחד במרכז הארץ, שם חשופים היזמים הכפריים בכלל ובעלי המשקים החקלאיים בפרט, גם למתקפות משפטיות של הגופים הירוקים ושל הערים הגדולות. בפריפריה יש פחות לחץ חיצוני וגם יותר תמיכה מוסדית לפיתוח עסקים, במיוחד לעסקי תיירות.

7.2.2 המלצות

1. יש צורך להגדיר קריטריונים שיבחינו בין עסקים שניתן למקם אותם בתוך החלקות הצמודות לבתי המגורים, לבין עסקים בלתי-מתאימים שמקומם מחוץ לנחלות, אם בתחום המושב עצמו

ואם באזורי תעשייה מחוצה לו. את אלה שמתאימים יש להסדיר באמצעות תכניות מתאר שיאפשרו להם לקבל היתרי בנייה. לאלה שאינם מתאימים, אבל כבר קיימים בתוך הנחלות, יש למצוא מיקום חלופי הולם ולעודד אותם לעבור אליו על-ידי מתן תנאים סבירים. התנאים שמוצעים בהחלטות מועצת מקרקעי ישראל גורמים לרבים מבעלי העסקים להמשיך ולהפר את החוק מחוסר ברירה, ומן הראוי לשקול עניין זה מחדש, ובכלל זה את האפשרות לפיתוח אזורי תעסוקה מושביים לעסקים שאין להם מקום בנחלות, אבל עדיין מתאימים ליישוב הכפרי, אם בגדלם ואם במוצר או השירות שהם מספקים.

2. חשוב לציין כי בתכניות הפיתוח של משרד החקלאות יש שני מרכיבים חשובים שעשויים לסייע בהסדרת הנושא – הסיוע להכנת תכניות מתאר במועצות האזוריות והסיוע לענף התיירות החקלאית. עם זאת אין בהן פתרון הולם לעסקים אחרים, ובכלל זה לעסקים תלויי חקלאות שאינם תיירות.

3. רצוי לעודד חקלאים שמעוניינים לפתח עסקים שנשענים על ענפי המשק – על-ידי אינטגרציה כלפי מעלה וכלפי מטה, באופן שישאיר בידם חלק גדול יותר מן ההכנסה הנובעת מן המשק. (דוגמאות: מכירת תוצרת חקלאית בחצר המשק, עיבוד תוצרת חקלאית כמו גבינות, דבש, שמן וכדומה). אמצעי חשוב בהקשר זה הוא התאמת מערך התשתיות במושב לצרכי העסקים. כל זאת תוך התחשבות בהתאמה של אופי העסק לסביבה הכפרית.

4. עסקים קטנים בכלל, ובמרחב הכפרי בפרט, סובלים מחסרונות ייחודים לממדיהם ולמיקומם, והם זקוקים לסיוע, במיוחד בשלבים הראשוניים להקמתם. כפי שמתברר מממצאי המחקר סיוע כזה כמעט ואינו מגיע ליזמים שנכללו בו. מערכות הסיוע הנוכחיות מפוזרות בגופים שונים שלכל אחד מהם מדיניות ויעדים משלו. יש צורך ליצור לפחות מסגרת מתאמת ולגבש מדיניות אחידה שבתוכה יפעלו הגופים השונים. במסגרת זאת ראוי לקבוע מדיניות עידוד דיפרנציאלית בהתאם לאופי העסקים, מיקומם במרחב הלאומי ותרומתם למשקי הבית החקלאיים.

5. מדברי המרואיינים במחקר ניתן להסיק כי למועצות אזוריות יכול להיות תפקיד חשוב בסיוע לעסקים קטנים בכלל ולאלה המופעלים על-ידי חקלאים בפרט. במקום שהמועצה מעורבת יש הערכה לסיוע שהיא מושיטה, הן בהסרת חסמים והן בקישור למקורות סיוע.

מעבר לכל האמור לעיל יש לחזור ולהדגיש את החשיבות הראשונה במעלה של יצירת שיתוף פעולה וגיבוש תפיסה משולבת בין הגופים המוסדיים לגבי פיתוח תעסוקות לא-חקלאיות במשק המשפחתי. נראה כי חלקים רבים בממסד טרם הפנימו את העובדה שהחקלאות כבר אינה יכולה לשמש כבסיס הכלכלי העיקרי של אוכלוסיית הכפר, והם עדיין מזהים את הכפר עם החקלאות וממשיכים להישען על תשתית חוקית שנבנתה לאור תפיסה זו. נראה כי הגופים המוסדיים עדיין לא הטמיעו במדיניותם את ההשלכות החיוביות של פיתוח פעילות לא-חקלאית בתחומי הכפר, כאשר היא מבוקרת ומותאמת לצרכי המקום.

במשקים החקלאיים הפעילים, שהם נושא מחקר זה, הפעילות העסקית המקומית מאפשרת לבעליהם להמשיך בפעילות חקלאית ובעיבוד השטח החקלאי על-ידי הוספת מקורות משלימים של תעסוקה והכנסה, שחלקם הגדול נובע מן הפעילות החקלאית עצמה. לעסקים הלא-חקלאיים יש מכפיל כלכלי באמצעות ביקוש לשירותים ומוצרים והם תורמים ליצירת מקומות עבודה גם

לתושבים שאינם יזמים. חשיבות מיוחדת יש לעסקים אלה עבור נשים, המעדיפות לעבוד בקרבת הבית, ועבור אנשים שניידותם מוגבלת מסיבה זו או אחרת, והם אינם יכולים ליומם לעבודה מחוץ למקום מגוריהם. בנוסף לכך הפעילות הכלכלית המקומית נותנת לכפר חיים משלו, משום שהיא מצמצמת את היקף היוממות ומשאירה חלק מן התושבים במקום גם בשעות היום. למרות זאת, לא נמצא עד היום שום גוף ממלכתי או ציבורי שייקח על עצמו להוביל מהלך שיאפשר את גיוון הבסיס הכלכלי של הכפר הלכה למעשה, הן על-ידי בניית מערכת סיוע הולמת והן על-ידי קביעת כללים להסדרת הפעילויות הכלכליות שניתן לעמוד בהם.

בסיכום הדברים ראוי להדגיש כי למרות חשיבותם של המשקים המשלבים להמשכיות החקלאות ולפיתוח המרחב הכפרי, מעט מאוד נכתב עד כה על מהותם של יחסי הגומלין בין המשק החקלאי והעסק הלא-חקלאי שבתוכו, ועל השפעותיהם ההדדיות. גם במדינות אחרות תופעת השילוב לא נחקרה לעומק והמידע אודותיה מצומצם, ועל כן האתגר המחקרי הטמון בה הוא גדול. עבודה זו היא בגדר צעד ראשון וחלוצי לבחינת התופעה של יזמות לא-חקלאית במשק חקלאי בישראל, אשר בוודאי אינה מכסה את כל היבטיו של הנושא, אך היא פותחת פתח לדיון בפורטנציאל הכלכלי והחברתי של המשקים המשלבים ובתפקידם בחזית הצמיחה המחודשת של המרחב הכפרי.

נספחים

נספח א': שאלון

אוניברסיטת בר אילן
המחלקה לגאוגרפיה

טבת תשס"ח - דצמבר 2007

שאלון לבעלי משקים המשלבים פעילות חקלאית עם עסק לא-חקלאי

א. מאפייני המשק החקלאי

1. מאיזו שנה נמצא המשק בחזקת המשפחה בעלת המשק כיום _____
 2. האם המשק: (סמנו בעיגול תשובה מתאימה)
א. התקבל בירושה (דור שני או שלישי?) **ב. נרכש מבעלים קודמים** **ג. התקבל מהסוכנות היהודית**
 3. גודל הנחלה (בדונמים) _____ גודל חלקה א _____ גודל חלקת המגורים (השטח הצהוב)? _____
 4. האם המשק מעובד על ידכם? (סמנו בעיגול תשובה מתאימה) **א. כן, כולו** **ב. כן, רק בחלקו** **ג. לא**
 5. האם אתם מקיימים שותפות בפעילות החקלאית עם משקים אחרים?
 (סמנו בעיגול תשובה מתאימה) **א. כן / ב. לא**
אם כן, האם השותפים הם: א. משקים של בני משפחה **ב. משקים שאינם של בני משפחה**
 6. מהו גודל השטח החקלאי הכולל המעובד על ידכם (כולל שטחים חכורים או שותפויות)? _____
 7. האם השטח שאינו מעובד על ידכם (סמנו בעיגול תשובה מתאימה):
א. אינו מעובד כלל **ב. מעובד על-ידי האגודה במושב** **ג. מוחכר לאחרים המעבדים אותו**
 8. מה הם הענפים החקלאיים העיקריים במשק היום ומה הוא היקפם?
דרגו לפי סדר החשיבות מבחינת התרומה להכנסת המשפחה:
 ענף ראשון _____ [שטח (או ראש בע"ח)] _____
 ענף שני _____ [שטח (או ראש בע"ח)] _____
 ענף שלישי _____ [שטח (או ראש בע"ח)] _____
 9. האם חלו שינויים משמעותיים בפעילות המשק החקלאי שלכם בשנים האחרונות?
 (סמנו בעיגול תשובה מתאימה)
 (א) לא (עברו לשאלה 11)
 (ב) כן. הרחבנו את הפעילות החקלאית. איך?
א. הגדלת השטח **ב. הכנסת השקיה לשטחי בעל** **ג. הכנסת ענף חדש** **ד. אחר, מה?**
-
- (ג) כן. צמצמנו את הפעילות החקלאית. איך?
א. הקטנת השטח המעובד **ב. מעבר לגידולי בעל** **ג. סגירת ענף** **ד. אחר, מה?**
-
- (ד) כן. שינינו את הרכב הענפים. איך? _____
 (ה) כן. הכנסנו שינויים טכנולוגיים. איזה? _____

10. מה הן הסיבות לשינוי במשק החקלאי? ציינו את חשיבותו של כל אחד מן השיקולים בסולם של 0 - 3 - 0 - לא רלוונטי; 3 - שיקול בעל החשיבות הגבוהה ביותר

חשיבות(0 - 3)	הסיבות לשינוי
	א. רצינו להישאר חקלאים ולכן הרחבנו את הפעילות
	ב. דור ההמשך נכנס לפעילות במשק ואפשר את הרחבתה
	ג. נוצרו הזדמנויות חדשות לפיתוח ענפים חדשים (למשל סיוע ממשלתי, ביקוש)
	ד. נוצרו הזדמנויות חדשות לפיתוח טכנולוגי/התייעלות (למשל תוצרי מחקר)
	ה. הרווחיות של הענפים שעסקנו בהם ירדה וחיפשנו ענפים אחרים
	ו. מדיניות הממשלה לגבי הענפים שעסקנו בהם השתנתה
	ז. לא יכולנו להעסיק עובדים במספר שנדרש ולכן צמצמנו את הפעילות
	ח. לא יכולנו להשיג מקורות להשקעת הון שנדרש לפיתוח המשק
	ט. מכסות המים צומצמו
	י. אין במשפחה מי שימשיך את הפעילות החקלאית ולכן אנחנו מצמצמים
	יא. אי אפשר להתפרנס היום רק מחקלאות והחלטנו להכניס תעסוקות אחרות
	יב. אחר. מה? _____

11. מי עובד במשק החקלאי ובאיזה היקף - באחוזים מזמן העבודה שלו/ה?

עובדים	היקף עבודה ב-%	היקף עבודה ב-%
א. בעל המשק	ו. כלה	
ב. בעלת המשק	ז. בן/בת משפחה אחרת	
ג. בן	ח. שכירים מן המושב (מס') _____	
ד. בת	ט. שכירים מחוץ למושב (מס') _____	
ה. חתן	י. אחר _____	

12. האם בכוונתכם להמשיך ולהפעיל את המשק החקלאי גם בעתיד? א. כן / ב. לא
אנא הסבירו את השיקולים העיקריים שבגללם הגעתם להחלטה זאת

ב. המניעים להקמת העסק הלא-חקלאי

13. מה היו השיקולים שגרמו לכם להקים עסק לא חקלאי בנחלה? ציינו את חשיבותו של כל אחד מן השיקולים בסולם של 0 - 3 - 0 - לא רלוונטי; 3 - שיקול בעל החשיבות הרבה ביותר

חשיבות (0-3)	שיקולים להקמת עסק לא-חקלאי
	א. חיפשנו מקור הכנסה משלים להכנסה מן המשק
	ב. חיפשנו חלופה כלכלית כדי לצאת בהדרגה מן הפעילות החקלאית
	ג. רצינו לנצל משאבים פנויים של משק הבית/המשק לצורך יצירת הכנסה נוספת: ציינו לגבי כל אחד מן המשאבים בנפרד כוח אדם _____ מבנים _____ ידע מקצועי _____ הון _____
	ד. רצינו לנצל ידע וניסיון שנצבר בעיסוק קודם של אחד מבני הבית. מי? _____
	ה. זיהינו ביקוש למוצר או לשירות שבו מתמקד העסק
	ו. לאחד או יותר מבני משק הבית היה רעיון עסקי שנראה מבטיח
	ז. היזם/יזמית העיקרי/ת של העסק חיפש דרך למימוש עצמי בעיסוק לא-חקלאי
	ח. חברים במושב שלנו הקימו עסקים והלכנו בעקבותיהם
	ט. אחר. מה? _____

14. מדוע בחרתם לפתוח עסק במקום לצאת לעבודה מחוץ למשק? ציינו את חשיבותו של כל אחד מן השיקולים בסולם של 0:3 – 0 – לא רלוונטי; 3 – שיקול בעל החשיבות הרבה ביותר

חשיבות (0-3)	הסיבה
	א. אין הרבה הזדמנויות לעבודת חוץ בסביבה הקרובה
	ב. רצון להיות עצמאיים ולא שכירים
	ג. העסק מאפשר את המשכיות המשק החקלאי
	ד. העסק התפתח מתוך הפעילות החקלאית
	ה. בגלל היתרון של קרבה לבית ולמשק החקלאי
	ו. בגלל הרצון למימוש עצמי
	ז. אחר. מהי? _____

ג. הקשרים בין המשק החקלאי והעסק הלא-חקלאי

15. קשר כלכלי: אנו ציינו אם הקשרים הבאים במקרה שלכם: קיימים (1) לא קיימים (0)

סוג הקשר	קיים (1) לא קיים (0)
א. המוצר (או השירות) נובע מן הפעילות החקלאית או מבוסס עליה (עיבוד תוצרת, תיירות חקלאית, מתן שירותים חקלאיים, שיווק ישיר של תוצרת חקלאית ועוד)	
ב. העסק מאפשר להשאיר בידי המשפחה חלק גדול יותר של ההכנסה מהמשק	
ג. העסק מבוסס על משאבים שמקורם במשק (קרקע, מבנים)	
ד. ההשקעה בעסק באה מהכנסות המשק החקלאי	
ה. ההכנסות מן העסק מושקעות בחלקן במשק החקלאי	
ו. ישנם עובדים משותפים למשק ולעסק	
ז. אחר. מה?	
ח. אין שום קשר כלכלי בין המשק והעסק	

16. קשר משפטי: (סמנו בעיגול את התשובה המתאימה)

- א) אין קשר משפטי בין המשק והעסק. כל אחד רשום כגוף משפטי נפרד.
 ב) יש קשר משפטי. איזה? _____

ד. מאפייני העסק הלא-חקלאי

17. שם העסק _____

18. מהו המוצר/השירות העיקרי של העסק _____

19. שנת הקמה _____

סמנו בעיגול תשובה מתאימה לשלוש השאלות הבאות:

20. האם העסק: א. הוקם מתחילה ליד המשק ב. הועבר ממקום אחר?

21. מיקום העסק: א. חלקת המגורים ב. חלקה א ג. מקום אחר בנחלה ד. במושב מחוץ לנחלה ה. אזור תעשייה

22. האם העסק נמצא: א. במבנה משק שהוסב ב. במבנה חדש ג. בבית המגורים?

23. אם העסק נמצא במבנה משק שהוסב, למה שימש המבנה לפני כן? _____

24. גודל העסק: א) שטח _____ ב) מספר עובדים _____

סמנו בעיגול תשובה מתאימה לארבע השאלות הבאות:

25. המבנה המשפטי של העסק: א. חברה בע"מ ב. שותפות ג. קבלנות משנה ד. זיכיון ה. עוסק מורשה ו. עוסק פטור

26. אם יש שותפים לעסק, האם הם? א. בני משפחה ב. שותפים מן המושב ג. שותפים חיצוניים ד. אין שותפים

27. מי יזם את הקמת העסק? א. בעל המשק ב. בעלת המשק ג. בן, בת, חתן, כלה ד. בני משפחה אחרים ה. גוף חיצוני

28. מי מנהל את העסק בפועל? א. בעל המשק ב. בעלת המשק ג. בן, בת, חתן, כלה ד. בני משפחה אחרים ה. אחרים

29. מי עובד בעסק ובאיזה היקף – באחוזים מזמן העבודה שלו/ה?

עובדים	היקף העבודה ב-%	היקף העבודה ב-%
א. בעל המשק	ו. כלה	
ב. בעלת המשק	ז. בן/בת משפחה אחר/ת	
ג. בן	ח. שכירים מן המושב (מס')	
ד. בת	ט. שכירים מחוץ למושב (מס')	
ה. חתן	י. אחר _____	

30. מה היו מקורות המימון של העסק בעת הקמתו ומה הם היום? ציינו את חשיבותו של כל אחד מן המקורות בסולם של 0:3 – 0 – לא רלוונטי; 3 – מקור חשוב ביותר

מקורות מימון בעת ההקמה	חשיבות (0-3)	מקורות מימון עכשוויים	חשיבות (0-3)
א. הכנסות מן המשק החקלאי		יא. הכנסות מן המשק החקלאי	
ב. מקורות עצמיים (חסכונות וכו')		יב. מקורות עצמיים (חסכונות וכו')	
ג. חברים/בני משפחה		יג. חברים/בני משפחה	
ד. הלוואות בנקאיות		יד. הלוואות בנקאיות	
ה. סיוע ממשלתי (מענקים/קרנות)		טו. סיוע ממשלתי (מענקים/קרנות)	
ו. לא ידוע. העסק עבר בירושה		טז. הכנסות שוטפות של העסק	
ז. אחר. מה?		יז. אחר. מה?	

31. מה היו מקורות הידע המקצועי של העסק בתקופת הקמתו? (סמנו בעיגול תשובה מתאימה)

- (א) השכלה פורמלית או הכשרה מקצועית של אחד מבני משק הבית. מי? _____
- (ב) ניסיון מקצועי קודם בתחום של אחד מבני הבית. מי? _____
- (ג) קורס הכשרה מיועד לחקלאים ובני משפחותיהם
- (ד) חונך של מט"י
- (ה) אחר. מה? _____
- מה היה המקור החשוב ביותר? _____

32. האם ניתן סיוע ציבורי לעסק בתחילתו? א. לא ב. כן, איזה? על-ידי מי? (סמנו בטבלה)

סוג הסיוע	הגורם המסייע
א. מענקים	
ב. הלוואות	
ג. ייעוץ וליווי עסקי	
ד. קורס יזמות	
ה. אחר. מה?	

33. איך נודע לכם שיש אפשרות לקבל את הסיוע? אנא פרטו

34. מה היו החסמים/גורמים מעכבים שהקשו עליכם בזמן הקמת העסק? ציינו את חשיבותו של כל אחד מן הגורמים בסולם של 0:3 – לא רלוונטי; 3 – גורם חשוב ביותר

גורמים/חסמים	חשיבות (0-3)
א. ביורוקרטיה (היתר בנייה, רישוי, תביעות משפטיות)	
ב. עלויות כספיות (מחסור בהון)	
ג. ניסיון מקצועי וניהולי לא מספיק	
ד. מחסור בעובדים מקצועיים	
ה. תשתיות לא מתאימות	
ו. התנגדות של ועד היישוב/השכנים	
ז. אחר. מה?	

35. האם חלו שינויים בעסק בשנים האחרונות? אם כן, איזה? (סמנו בעיגול תשובה מתאימה)

א. הרחבה ב.. הוספת מוצרים ג. צמצום מוצרים ד. שינוי ניהולי ה. שינוי טכנולוגי

ו. מעבר למקום אחר ז. אחר מה? _____

36. האם יש לכם תכניות לשינוי בעתיד? ואם כן, האם הן קשורות לשינויים במשק החקלאי? אנא הסבירו.

37. האם היה לכם לפני כן עסק אחר שנחלה? א. לא/ב. כן.

א. אם כן, איזה סוג עסק? _____

ב. האם העסק עדיין קיים? א. לא/ב. כן

ג. אם לא, מדוע נסגר? _____

ה. רישות העסק (קשרי חוץ)

38. מאין באים הלקוחות והספקים של העסק? ציינו את חלקם של המקומות השונים באחוזים

לקוחות	%	ספקים	%
א. היישוב		יא. היישוב	
ב. יישובי המועצה		יב. יישובי המועצה	
ג. מועצות סמוכות		יג. מועצות סמוכות	
ד. ערים סמוכות		יד. ערים סמוכות	
ה. גוש דן		טו. גוש דן	
ו. מכל הארץ		טז. מכל הארץ	
ז. חו"ל		יז. חו"ל	

39. האם יש לקוחות/מרכזים גדולים (אחד או אחדים) א. כן/ב. לא

40. האם יש ספק/ספקים מרכזיים גדולים (אחד או אחדים) א. כן/ב. לא

47. התרומה היחסית (באחוזים) של המשק, העסק ומקורות אחרים להכנסת משק הבית

מקורות ההכנסה של משק הבית	התפלגות ב-%	מקורות ההכנסה של משק הבית	התפלגות ב-%
א. המשק החקלאי		ו. עבודה כעצמאי/ת מחוץ למושב	
ב. העסק בנחלה		ז. השכרת מבנים למגורים	
ג. עסק מחוץ למושב		ח. השכרת מבנים/קרקע לשימושים לא-חקלאיים	
ד. עבודה שכיר/ה במושב		ט. השכרת קרקע לחקלאות	
ה. עבודה שכיר/ה מחוץ למושב		י. אחר, מה? _____	

ז. גורמים מעודדים או מגבילים והשלכות של עסק במשק החקלאי

48. מה הם הגורמים העיקריים המעודדים או מגבילים את הפעלת העסק שלכם במסגרת המשק החקלאי היום? ציינו את חשיבותו של כל אחד מן הגורמים בסולם של 0:3 – לא רלוונטי; 3 – חשוב ביותר

גורמים	מעודדים - חשיבות (3-0)	מגבילים - חשיבות (3-0)
א. קרבה למשק החקלאי		
ב. קרבה לבית המגורים		
ג. זמינות של שטחים ומבנים קיימים		
ד. מערך התשתיות בכפר (דרכים, ביוב וכדומה)		
ה. זמינות/מחסור בכוח אדם משפחתי		
ו. זמינות/מחסור בעובדים מקצועיים		
ז. עלות השכר של העובדים		
ח. התאמה/אי התאמה של הניסיון הניהולי מן המשק החקלאי לעסק הלא-חקלאי		
ט. זמינות/מחסור בהון לפיתוח העסק		
י. מיקום ביחס לספקים ושירותים עסקיים		
יא. מיקום ביחס ללקוחות		
יב. מיקום בסביבה כפרית		
יג. היחס של ועד היישוב		
יד. היחס של השכנים		
טו. היחס של מוסדות התכנון והרישוי		
טז. היחס של מוסדות הסיוע (מט"י, בנקים וכדומה)		
יז. אחר. מה?		

49. מה הן לדעתך ההשפעות החיוביות או השליליות של הקמת עסקים לא-חקלאיים על המרחב הכפרי? (סמנו בעיגול תשובה מתאימה)

חיובי/ שלילי/ לא משמעותי	
	א. יצירת מקומות עבודה חדשים
	ב. הרחבת השירותים לאוכלוסייה
	ג. העלאת רמת החיים של תושבי הכפר
	ד. פגיעה באיכות החיים של התושבים
	ה. מקור לקונפליקטים עם הרשויות
	ו. מקור לסכסוכי שכנים
	ז. השפעה גוברת של בעלי עניין מחוץ לכפר על כיווני התפתחות
	ח. אחר. מה?

תודה רבה!

נספח ב: רשימת ראיונות

הראיונות נערכו בין אוגוסט 2007 ליוני 2008. תודתנו לכל המרואיינים שהקדישו מזמנם ותרמו לנו מידיעותיהם ומניסיונם, וגם לבעלי המשקים שניאותו לשוחח איתנו ושמותיהם לא צוינו בשל הבטחתנו לחיסיון.

אולשטיין מזל, מזכירת מושב אמירים
 איצקוביץ חיים, מנהל המחלקה החקלאית, המועצה האזורית מרום הגליל
 אליהו אלי, מנהל ההרחבות, המועצה האזורית מעלה יוסף
 בורושק רחל, כלכלנית התאחדות חקלאי ישראל
 ביטון מרדכי, רכז הוועדה החקלאית, המועצה האזורית אשכול
 בן-שחר משה (טושקו), מנהל מרכז חקלאי העמק ורכז חקלאי, המועצה האזורית עמק יזרעאל
 ברקן אברהם, מנהל החברה הכלכלית, המועצה האזורית עמק יזרעאל
 גצלר אריה, האיחוד החקלאי
 דותן שי, מנהל תחום פיתוח תיירות חקלאית, משרד החקלאות
 דימנט לנה, מנכ"ל מט"י רמלה
 דניאלי מרדכי, מזכיר מושב נהלל
 הרשקוביץ יוסי, רכז הוועדה החקלאית ומחלקת רישוי עסקים, המועצה האזורית גזר
 ורד אבנר, הרשות לעסקים קטנים ובינוניים בישראל
 חדד אורן, מנהל המחלקה לפיתוח אסטרטגי, המועצה האזורית שדות נגב
 טרזי מור, מנהל החברה הכלכלית, המועצה האזורית מעלה יוסף
 פרס איתי, מהנדס הוועדה המקומית גזר
 קוכמן דודו, מזכ"ל האיחוד החקלאי
 קליין דוד, מזכיר מושב ספסופה
 קריאף דני, מזכיר מושב בית יהושע
 שריד יוגב, כלכלן תנועת המושבים

מקורות

- אילברג, נ. (1994) **חידת תעסוקות לא-חקלאיות למושבים**, עבודת גמר לתואר שני, החוג לגאוגרפיה, אוניברסיטת בר-אילן.
- אפלבוים, ל. (1998) תמורות מבניות ומוסדיות במרחב הכפרי בישראל, **אופקים בגאוגרפיה**, 48-49: 9-24.
- אפלבוים, ל. וויתקון, ג. (2006) **שימור הכפר כיעד לאומי**, ד"ח מסכם, מוגש לקרן מפעל הפיס ע"ש פנחס ספיר (לא פורסם).
- אפלבוים, ל. ומרגוליס, ח. (1985) **הכפר הישראלי לקראת שנת 2000**, רחובות: המרכז לחקר ההתיישבות כפרית ועירונית.
- אפלבוים, ל. וסופר, מ. (2004) המושב בעידן של תמורות – מגמות לעתיד, **אופקים בגאוגרפיה**, 59: 36-60.
- אפלבוים, ל. וקידר, פ. (1995) **השפעת המבנה הארגוני-ישובי על פיתוח יזמות עסקית בפריפריה הכפרית**, רחובות: הסוכנות היהודית לארץ ישראל והמרכז ללימודי הפיתוח.
 בג"ץ 244/00 עמותת שיח חדש למען השיח הדמוקרטי ואח' נ' שר התשתיות הלאומיות ואחרים.
 בג"ץ 1027/04 פורום הערים העצמאיות (פורום ה-15) נ' מועצת מקרקעי ישראל ואח'.
- בזריסקי, א. (1999) **יזמויות לא-חקלאיות במושבים והתפיסה של השפעותיהם על הסביבה הטבעית ועל היחסים החברתיים-כלכליים**, עבודת גמר לתואר שני, החוג לסוציולוגיה והחוג לגיאוגרפיה, אוניברסיטת תל-אביב.
- בזריסקי, א. (2004) הפעילויות הלא-חקלאיות במושבים והשפעתן על הסביבה ועל היחסים החברתיים-כלכליים בעיני התושבים, **אופקים בגאוגרפיה**, 59: 78-94.
- גרוסמן, ד. (1993) החדירה הלא-חקלאית למושבים בשנות השמונים - השפעות על השימוש בקרקע, **קרקע**, 37: 44-59.
- ויתקון, ג. (2007) מה הדין בפעילות לא-חקלאית בנחלה, **קרקע**, 62: 55-87.
- חרובי, נ. (1989) מגמות במבנה החקלאות והתעסוקה במשק המשפחתי, **אופקים בגאוגרפיה**, 27: 25-38.
- מבקר המדינה (2005) **עידוד עסקים קטנים**, ד"ח שנתי 2005: 776-763.
- מדינת ישראל (2005) **דין וחשבון הוועדה לבחינת הזכויות בחלקת המגורים ביישובים החקלאיים** (ועדת הבר).
- מדינת ישראל, משרד הפנים, המועצה הארצית לתכנון ולבנייה (1996) **החלטת המועצה הארצית בנושא פעילות יצרנית נוספת במשק המשפחתי (ד"ח ועדת קדמון)**, שנתקבלה בישיבה מס' 347 מיום שלישי כ"א באדר התשנ"ו – 2 במרץ 1996.
- מורגנשטרן, ד. וסופר, מ. (2003) **שימושי קרקע לא-חקלאיים בהתיישבות**, ירושלים: המכון לחקר מדיניות קרקעית ושימושי קרקע, קרן קימת לישראל.
- משרד החקלאות (1994) **פעילות יצרנית נוספת במשק המשפחתי – היבטים מרחביים פיזיים וארגוניים** [ד"ח ועדת קדמון], מוגש למנכ"ל משרד החקלאות.
- משרד החקלאות ופיתוח הכפר, הרשות לתכנון ופיתוח החקלאות, ההתיישבות והכפר - מרכז המידע והמיפוי (2002) **ריכוז הנתונים על החקלאות והכפר בשנים 1999-2000**, בית דגן, הקריה החקלאית.
- משרד החקלאות ופיתוח הכפר, הרשות לתכנון ופיתוח החקלאות, ההתיישבות והכפר - מרכז המידע והמיפוי (2003) **פעילויות לא חקלאיות, פעילות ארגונית ומוניציפלית במגזר המושבי בשנת 2002**, בית דגן, הקריה החקלאית.
- משרד החקלאות ופיתוח הכפר, הרשות לתכנון ופיתוח החקלאות ההתיישבות והכפר, האגף לתכנון כפרי-אזורי (2006) **תכנית לפיתוח הכפר 2006 - 2007**.

- משרד הפנים (1991) דר"ח הועדה לגיבוש עקרונות וקריטריונים לכנת תוכניות מפורטות להרחבת המושבים [ועדת שיש], רמלה.
- סופר, מ. (2002) **פרופיל הדור הצעיר במושבים: חקלאות וריבוי תעסוקות** (דר"ח מחקר), הרשות לתכנון ופיתוח החקלאות, ההתיישבות והכפר, משרד החקלאות ופיתוח הכפר.
- סופר, מ. וגל, ר. (1995) השלכות סביבתיות של חדירת עסקים לא-חקלאיים למושבים, **אופקים בגאוגרפיה**, 43-42: 39-50.
- סופר, מ. ונאמן, א. (1998) תמורות תעסוקתיות במשקי בית מושביים בשולי מטרופולין תל-אביב: גורמים ומגמות, **אופקים בגאוגרפיה**, 49-48: 59-83.
- סעדה, צ. (2007) **זרזים וחסימים לפיתוח יזמות נשים במרחב הכפרי בישראל: חקר מקרה במושבי המועצה האזורית לב השרון**. עבודת גמר לתואר מוסמך בגיאוגרפיה, המחלקה לגיאוגרפיה וסביבה, הפקולטה למדעי החברה, אוניברסיטת בר-אילן.
- פלזנשטיין, ד. ושוורץ, ד. (1996) גורמים מעכבים בהתפתחותם של עסקים קטנים: ממצאים מאזורים פריפריאליים בארץ, **אופקים בגאוגרפיה**, 45-44: 27-41.
- פליישר, ע. בנין, ת. וכהנא, פ. (1991) **בתי קיט בגליל-סקירת המצב הקיים ובדיקת פוטנציאל הענף** (דר"ח מחקר), רחובות: המרכז ללימודי הפיתוח.
- פליישר, ע. (1998) **מתמיכה בחקלאות לתמיכה במרחב הכפר - סקירת מדיניות בארצות המערב**, הרשות לתכנון ופיתוח החקלאות, ההתיישבות והכפר, משרד החקלאות ופיתוח הכפר.
- קמחי, א' (2004) פיתוח כפרי ומדיניות כפרית במדינות מפותחות – סקירת ספרות, בתוך: קמחי, א. (עורך), **עבודה מקדימה למחקר על עתיד המגזר הכפרי וההתיישבות**, מוגשת לקרן מפעל הפיס ע"ש פנחס ספיר, במסגרת פרויקט "הכפר בישראל 2010", עמ': 10-29. רחובות: המרכז למחקר בכלכלה חקלאית.
- שרמן, נ. וקידר, פ. בהשתתפות מ. כהן (קדמון) (1993) **עסקים לא-חקלאיים במושבים**, רחובות: המרכז ללימודי הפיתוח.
- שרמן, נ. וקידר, פ. (1994) **תשתית לעסקים לא-חקלאיים במרחב המושבי**, רחובות: המרכז ללימודי הפיתוח.
- Alsos, G.A., Ljunggren, E. And Pettersen, L.T. (2003) Farm-based entrepreneurs: What triggers the start-up of new business activities? *Journal of Small Business and Enterprise Development*, 10 (4): 435 – 443.
- Alsos, G.A. and Carter, S. (2006) Multiple business ownership in the Norwegian farm sector: Resource transfer and performance consequences, *Journal of Rural Studies*, 22(3): 313-322.
- Alston, M. (2004) "Who is down on the farm"? Social aspects of Australian agriculture in the 21st century, *Agriculture and Human Values*, 21: 37-46.
- Barlas Y., Damianos D., Dimara E., Kasimis C. and Skuras D. (2001) Factors influencing the integration of alternative farm enterprises into the agro-food system, *Rural Sociology*, 66(3): 342-358.
- Bateman, D. and Ray, C. (1994) Farm pluriactivity and rural policy: Some evidence from Wales, *Journal of Rural Studies*, 10(1): 1-13.
- Beale, C.L. (1975) *The revival of population growth in non-metropolitan America*. Economic Research Service publication 605, USDA, Washington DC.
- Bowler, I. (1999) Endogenous agricultural development in Western Europe, *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 90(3): 260-271.
- Bowler, I., Clark, G., Crockett, A., Ilbery, B. and Shaw, A. (1996) The development of alternative farm enterprises: A study of family labour farms in the Northern Pennines of England, *Journal of Rural Studies*, 12(3): 285-295.

- Bryden, J. M. (2003) Keynote Speech: Rural Development Situation & Challenges in EU-25. EU Rural Development Conference, Salzburg, November 2003. (Europa.eu.int/comm/agriculture/events/Salzburg/bryden.pdf).
- Bryden, J.M., Bell, C., Gilliatt, J., Hawkins, E., MacKinnon, N. (1992) *Farm Household Adjustment in Western Europe 1987-1991*, The Arkleton Trust (Research), Nethy Bridge (quoted in Carter, 1998).
- Bryden, J. and Bollman, R. (2000) Rural employment in industrialised countries, *Agricultural Economics*, 22: 185-197.
- Bryden, J. and Hart, K. (2001) *Dynamics of Rural Areas (DORA): The International Comparison, An EU Project Involving Germany, Greece, Scotland, Sweden*. Aberdeen: The Arkleton Centre for Rural Development Research, University of Aberdeen. (<http://www.abdn.ac.uk/arkleton/dora1199.htm>).
- Campagne, E., Carrere, G. and Valceschini, E. (1990) Three agricultural regions of France: Three types of pluriactivity, *Journal of Rural Studies*, 6(4): 415-422.
- Carter, S. (1998) Portfolio entrepreneurship in the farm sector: Indigenous growth in rural areas? *Entrepreneurship and Regional Development*, 10(1): 17-32.
- Carter, S. (1999) Multiple business ownership in the farm sector: Assessing the enterprise and employment contributions of farmers in Cambridgeshire, *Journal of Rural Studies*, 15(4): 417-429.
- Commission of the European Communities (CEC) (2004) *Proposal for a Council Regulation on Support to Rural Development by the European Agricultural Fund for Rural Development – Extended Impact Assessment*. Commission staff working document. Brussels (COM(2004)490 final).
- Daalhuizen, F., van Dam, F. and Goetgeluk, R. (2003) New firms in former farms: A process with two faces, *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 94(5): 606-615.
- Dabinett, G. and Lawless, G. (1993) An Evaluation of the Rural Development Commission's Redundant Building Grant, *Journal of Rural Studies*, 9(4): 385-396.
- Edmond, H., Corcoran, K. and Crabtree, B. (1993) Modeling locational access to markets for pluriactivity: a study in the Grampian region of Scotland, *Journal of Rural Studies*, 9(4): 339-349.
- Eikeland, S. and Lie, I. (1999) Pluriactivity in rural Norway, *Journal of Rural Studies*, 15(4): 405-415.
- Efstratoglou-Todoulou, S. (1990) Pluriactivity in different socio-economic contexts: A test of the push-pull hypothesis in Greek farming, *Journal of Rural Studies*, 6(4): 407-413.
- European Commission, Directorate-General for Agriculture and Rural Development [2005] Putting rural development to work for jobs and growth, Special Edition Newsletter. (ec.europa.eu/agriculture/publi/newsletter/lisbon/special_en.pdf).
- Fuller, A.M. (1990) From part-time farming to pluriactivity: A decade of change in rural Europe, *Journal of Rural Studies*, 6(4): 361-373.
- Fuller, A.M. and Ray D. Bollman. (1992) Family farm linkages to the non-farm sector: The role of off-farm income of farm families", in: Ray D. Bollman, ed.,

- Rural and Small Town Canada*, pp.247-267. Toronto: Thompson Educational Publishing.
- Gasson, R., (1988) Farm diversification and rural development. *Journal of Agricultural Economics*, 39: 175-182.
- Gasson, R., Crow, G. Errington, A., Hutson, J., Marsden, T. and Winter, D.M. (1988) The farm as a family business: A review. *Journal of Agricultural Economics*, 39:1-41.
- Holmes, J. (2006) Impulses towards a multifunctional transition in rural Australia: Gaps in the research agenda, *Journal of Rural Studies*, 22: 142-160.
- Ilbery, B.W. (1991) Farm diversification as an adjustment strategy on the urban fringe of the West Midlands, *Journal of Rural Studies*, 7: 207-218.
- Ilbery, B.W. (1992) State-assisted farm diversification in the United Kingdom, in: Bowler, I.R., Bryant, C.R. and Nellis, M.D. (eds.) *Contemporary Rural Systems in Transition I: Agriculture and Environment*, pp. 100-118. Wallingford: CAB International.
- Ilbery, B.W. and Bowler, I.R. (1993) The farm diversification grant scheme: Adoption and non-adoption in England and Wales, *Environment and Planning C: Government and Policy*, 11(2): 161-170.
- Ilbery, B. and Bowler, I. (1998) From agricultural productivism to post-productivism, in: Ilbery, B. (ed.) *The Geography of Rural Change*, pp. 57-84. Harlow, Essex: Longman.
- Ilbery B.W., Bowler I., Clark G., Crockett A. and Shaw A. (1998) Farm based tourism as an alternative farm enterprise: a case study from the northern Pennines, England, *Regional Studies*, 32(4): 355-364.
- Jervell, A.M. (1999) Changing patterns of family farming and pluriactivity. *Sociologica Ruralis*, 39 (1): 100-116.
- Jongeneel, R, Polman, N. and Slangen, L. (2005) Why are farmers going multifunctional?, paper prepared for the the XIth international congress of the European Association of Agricultural Economists, The Future of Rural Europe in the Global Agri-Food System, Copenhagen, Denmark, 24-27 August, 2005.
- Jouen, M. (2000/2001) Rural Europe at the turn of the third millennium: "Diversity" is the key word, *LEADER Magazine* 25, Winter.
(ec.europa.eu/agriculture/rur/leader2/rural-en/biblio/model/art01.htm28 - k)
- Keeble, D. and Tyler, P. (1995) Enterprising behaviour and the urban-rural shift, *Urban Studies*, 32(6): 975-997.
- Kelly, C. E. and Ilbery, B. W. (1995) Defining and examining rural diversification: A framework for analysis, *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 85: 177-185.
- Kelly, C.E., Ilbery, B.W. and Gillmor, D.A. (1992) Farm diversification in Ireland: Evidence from County Wicklow, *Irish Geography*, 25(1): 23-32.
- Kimhi, A. (1994) Participation of farm owners in farm and off-farm work including the option of full-time off-farm work, *Journal of Agricultural Economics*, 45(2): 232-239.

- Leach, B. (1999) Transforming rural livelihoods: gender, work and restructuring in three Ontario communities, in: Neysmith, S. (ed.) *Restructuring Caring Labour: Discourse, State Practice and Everyday Life*, pp. 209–255, New York: Oxford University Press.
- Lim, H. Rodriguez, G. and Olpert, R. (2002) Determinants of non-farm labour participation rates among farmers in Australia, *The Australia Journal of Agricultural and Resource Economics*, 46: 85-98.
- MAFF (2000) *Our Countryside: The Future – A Fair Deal for Rural England. A Summary*. Department of the Environment, Transport and the Regions (DETR).
- MacFarlane, R. (1996) Modelling the interaction of economic and socio-behavioural factors in the prediction of farm adjustment, *Journal of Rural Studies*, 12(4): 365-374.
- McNally, S. (2001) Farm diversification in England and Wales: What can we learn from the farm business survey?, *Journal of Rural Studies*, 17: 247-257.
- Marsden, T., Banks, J. and Bristow, G. (2002) The social management of rural nature: Understanding agrarian-based rural development", *Environment and Planning A*, 34: 809-825.
- Marsden, T.K., Whatmore, S., Munton, R. and Little, J. (1986) Strategies for coping in capitalist agriculture: An examination of responses of farm families in British agriculture, *Geoforum*, 20: 1-14.
- Moreira, M.B. and Caldas, J.C. (2000) The difficult development of rural entrepreneurship in mountain areas, Paper presented at the *X World Congress of the International Rural Sociology Association*, Rio de Janeiro, Brazil, 30 July - 5 August.
- Murdoch, J. (2000) Networks: a new paradigm of rural development? *Journal of Rural Studies*, 16(4): 407–419.
- Murdoch, J., Marsden, T. and Banks, J. (2000) Quality, nature, and embeddedness: Some theoretical considerations in the context of the food sector, *Economic Geography*, 76(2): 107–125.
- National Audit Office (2004) *Helping Farm Businesses in England*. Report by the Comptroller and Auditor General. London: The Stationery Office.
- Niittykangas, H. and Nenonen, T. (1994) The formation of new firms by people living in non-urban settings, *Papers in Regional Science*, 73(4): 393-406.
- North, D. (1998) Rural industrialization, in: Ilbery, B. (ed.) *The Geography of Rural Change*, pp. 161-188. Harlow, Essex: Longman.
- Pascotto, S. and De Ros, G. (2004) Diversification as a strategy for rural development: A case study in EU mountain area, Vienna: 87th EAAE Seminar: Assessing Rural Development Policies of the CAP.
- Philipson, J., Gorton M., Raley, M. and Moxey, A. (2004) Treating farms as firms? The evolution of farm business support from productionist to entrepreneurial models. *Environment and Planning C: Government and Policy*, 22: 31- 54.
- Raley, M and Moxey, A. (2000) *Rural Microbusiness in North East England: Final Survey Results*. Research Report, Newcastle upon Tyne: University of Newcastle upon Tyne, Centre for Rural Economy.

- Robinson, G.M. (2004) *Geographies of Agriculture: Globalisation, Restructuring and Sustainability*. Harlow: Pearson.
- Schnell, I., Sofer, M., Drori, I. (1995) *Arab Industrialization in Israel: Ethnic Entrepreneurship in the Periphery*. Greenwood, N.Y.: Praeger.
- Short, B. (1995) *Restructuring the Rural Economy of South East England: New Businesses in Redundant Farm Buildings*. Research Papers in Geography No. 18, University of Sussex, Brighton.
- Shucksmith, M and Herrmann, V. (2002) Future Changes in British Agriculture: Projecting Divergent Farm Household Behaviour, *Journal of Agricultural Economics* 53(1): 37-50.
- Shucksmith, M and Smith, R. (1991) Farm household strategies in Upland Grampian and Strathspey, *Journal of Agricultural Economics*, 42(3):340-353.
- Skuras D., Meccheri N., Moreira M.B., Rosell J., and Stathopoulou, S. (2005) Entrepreneurial human capital accumulation and the growth of rural businesses: A four-country survey in mountainous and lagging areas of the European Union, *Journal of Rural Studies*, 21:67-79.
- Smallbone, D. Baldock, R. and North, D. (2003) Policy support for small firms in rural areas: The English Experience, *Environment and Planning C: Government and Policy*, 21:825-841.
- Sofer, M. (2001) Pluriactivity in the Moshav: Family farming in Israel, *Journal of Rural Studies*, 17: 363-375.
- Sofer, M., Applebaum, L. (2006) The rural space in Israel in search of renewed identity: The case of the Moshav, *Journal of Rural Studies*, 22: 323-336.
- Sofer, M. and Gal, R. (1996) Enterprises in village Israel and their environmental impacts, *Geography*, 81(3): 235-245.
- Stathopoulou, S., Psaltopoulos, D. and Skuras, D. (2004) Rural entrepreneurship in Europe: A research framework and agenda, *International Journal of Entrepreneurial Behaviour and Research*, 10(6): 404-425.
- Tanvig, H. (2001) Job Creation, Employment, Rural women, Paper presented at the conference: The New Challenge of Women's Role in Rural Europe, October 4th-6th, Cyprus, organized by The Agricultural Research Institute, Ministry of Agriculture, Natural Resources and Environment, sponsored by European Commission.
- USDA (2004) *The USDA Rural Development Strategic Plan: Fiscal Years 2005 – 2010*. USDA Rural Development.
- Walford, N. (2001) Patterns of development in tourist accommodation enterprises on farms in England and Wales, *Applied Geography*, 21: 331–345.
- Walford, N. (2003) A past and a future for diversification on farms? Some evidence from large-scale, commercial farms in South East England, *Geografiska Annaler*, Series B, 85: 51- 62.
- Wolz, A., Fiege, U., Reinsberg, K. (2004) The role of social capital in promoting institutional changes in transitional agriculture, in: Van Huylenbroeck, G., Verbeke, W. and Lauwers, L. (eds.) *Role of Institutions in Rural Policies in Agricultural Markets*, pp. 407-421. Amsterdam: Elsevier.